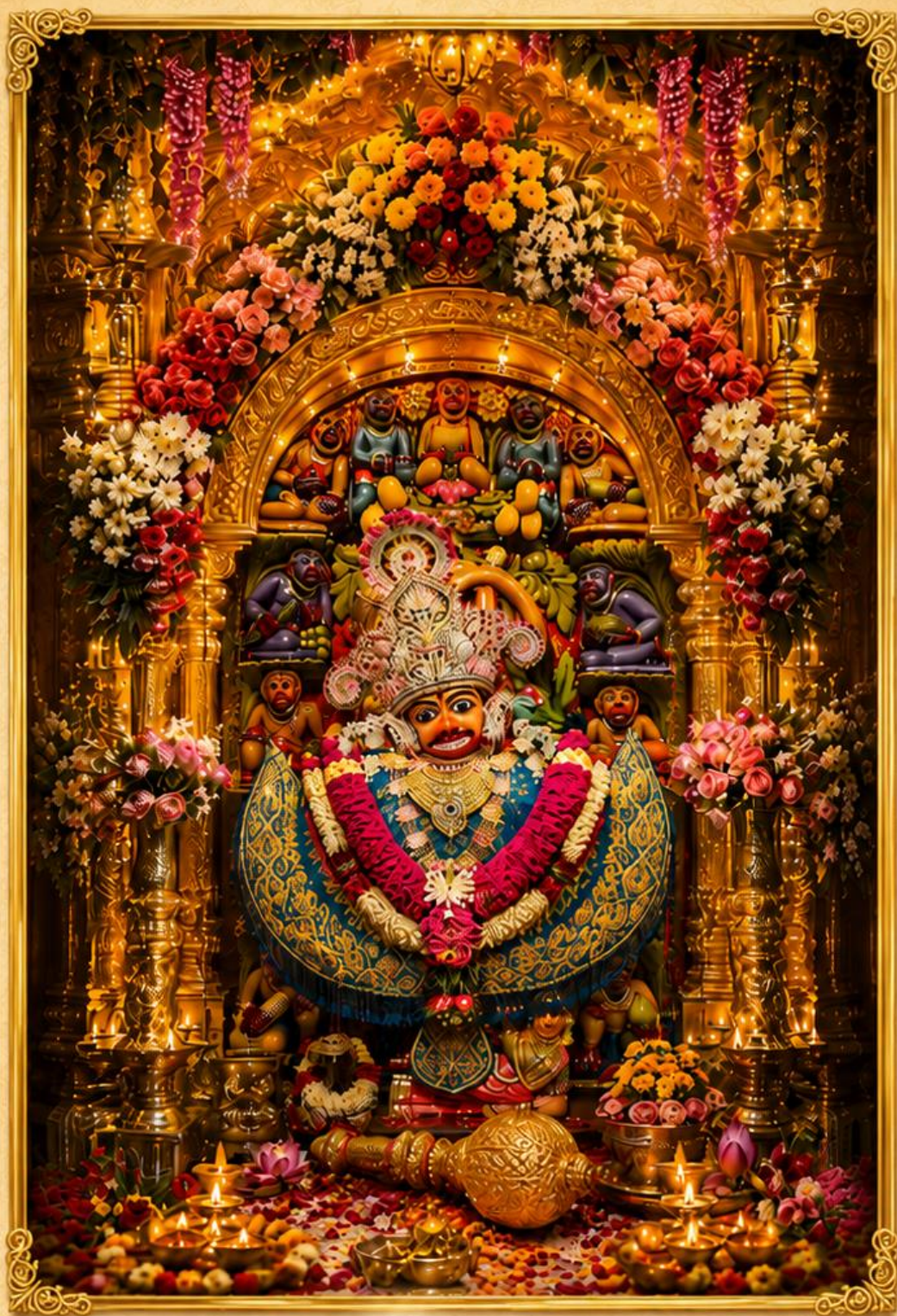

દાદાજીઅર્ચના

માતા-પિતાના ચરણોમાં અર્પણ

“જેમના આશીર્વાદથી સપનાઓને પાંખો મળી,
જેમની પ્રાર્થનાથી દરેક પગલે હિંમત મળી,
જેમના ત્યાગ અને સંસ્કારોએ જીવનને સાચી દિશા આપી —
એવા મારા પૂજનીય માતા-પિતાને
આ પુસ્તક હૃદયપૂર્વક અર્પણ.”

➤ ✨ આપના આશીર્વાદ સદા સાથે રહે ✨ ➤

મારા જીવનની દરેક સફળતાના પ્રથમ હકદાર
મારા માતા-પિતા.

પ્રસ્તાવના

ગુજરાત પોલીસ અને વર્ગ-૩ની તમામ પરીક્ષાઓ માટે તૈયારી કરતા ઉમેદવારો માટે આ ભારતીય બંધારણ અને રાજ્યવસ્થા વિષયનું પુસ્તક વિશેષ પરીક્ષાલક્ષી અભિગમ સાથે તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. આજના સ્પર્ધાત્મક યુગમાં માત્ર સામાન્ય જ્ઞાન પૂરતું નથી, પરંતુ દેશની શાસનપ્રણાલી, મૂળભૂત અધિકારો, બંધારણીય સુધારા, કાયદાકીય જોગવાઈઓ તેમજ રાજકીય પાસાઓનું સચોટ જ્ઞાન અને પ્રશ્નોને ઝડપથી સમજીને યોગ્ય ઉત્તર આપવાની ક્ષમતા પણ એટલી જ મહત્વપૂર્ણ બની ગઈ છે. વિવિધ ભરતી પરીક્ષાઓમાં ભારતીય બંધારણ વિષય ઉમેદવારોના ગુણ વધારવામાં અને મેરિટમાં સ્થાન મેળવવામાં નિર્ણાયક ભૂમિકા ભજવે છે.

આ પુસ્તકમાં બંધારણનો ઇતિહાસ, આમુખ, મૂળભૂત અધિકારો, રાજનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો, રાષ્ટ્રપતિ, ન્યાયતંત્ર, સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ (પંચાયતી રાજ), બંધારણીય સંસ્થાઓ તેમજ પરીક્ષામાં વારંવાર પૂછાતા અન્ય મહત્વપૂર્ણ મુદ્દાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. સાથે જ અગાઉની વિવિધ સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓમાં પૂછાયેલા પ્રશ્નો અને પરીક્ષાલક્ષી મુદ્દાઓને પણ વિશેષ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.

દરેક પ્રકરણમાં વિષયની મૂળભૂત સમજ સાથે સરળ રજૂઆત, કોષ્ટકો (Tables), અગત્યના અનુચ્છેદો (Articles), સ્મરણ સહાયક મુદ્દાઓ (Memory Tips) અને પરીક્ષાલક્ષી પ્રશ્નોને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે, જેથી વિદ્યાર્થીમિત્રો વિષયને સરળતાથી સમજી શકે અને પ્રશ્નોના ઉત્તર ઝડપથી, ચોકસાઈપૂર્વક તથા આત્મવિશ્વાસ સાથે આપી શકે. ખાસ ધ્યાન એ બાબતે રાખવામાં આવ્યું છે કે વિદ્યાર્થીઓ માત્ર ગોખણપટ્ટી ન કરે, પરંતુ બંધારણીય જોગવાઈઓ પાછળના તાર્કિક કારણો અને તેમના વ્યવહારિક તથા કાયદાકીય મહત્વને પણ ઊંડાણપૂર્વક સમજી શકે.

આ પુસ્તકનો હેતુ માત્ર પરીક્ષા પાસ કરાવવાનો નથી, પરંતુ ઉમેદવારોમાં વિશ્લેષણાત્મક વિચારશક્તિ, તાર્કિક સમજ, જાગૃત નાગરિક તરીકેની ક્ષમતા અને બંધારણ વિષય પ્રત્યે ઊંડી સમજ વિકસાવવાનો છે. નિયમિત અભ્યાસ, સતત પુનરાવર્તન (Revision) અને પ્રશ્નોની પ્રેક્ટિસ દ્વારા ઉમેદવારો ભારતીય બંધારણ વિષયમાં મજબૂત પાયો બનાવી ઉત્તમ પરિણામ પ્રાપ્ત કરી શકે તેવી અમારી આશા છે.

અંતમાં ગુજરાત પોલીસ અને વર્ગ-૩ની તમામ પરીક્ષાઓ માટે અથાગ મહેનત કરી રહેલા તમામ ઉમેદવારોને તેમની નિષ્ઠા, પરિશ્રમ અને ઉજ્જવળ ભવિષ્ય માટે હાર્દિક શુભકામનાઓ પાઠવીએ છીએ. આ પુસ્તક તેમની સફળતાની યાત્રામાં વિશ્વસનીય માર્ગદર્શક, પ્રેરણાસ્ત્રોત અને શ્રેષ્ઠ સહાયક સાબિત થાય તેવી અમારી શુભેચ્છાઓ.

સંપાદક

- ધવલ માડ

- પિનાકીન માડ

Design & Edited by

મેહુલ ઘઘડા, વિધી ભાલાળા, પ્રણવ અમરેલીયા, દેવીકા આહીર, પ્રિયાંશી અમીપરા,રવિ જામંગ

Telegram

Lakshyam Academy

Online Store

Android

iOS

LAKSHYAM ACADEMY – RAJKOT**Mob:** +91 94290 77607, 93278 46308**સંપાદક**

ઘવલ માડ, પિનાકીન માડ

Designing & Editing by

મેડુલ ઘઘડા, વિધી ભાલાળા, પ્રણવ અમરેલીયા, દેવીકા આહીર, પ્રિયાંશી અમીપરા, રવિ જામંગ

કિંમત(M.R.P) :-749 ₹ /-

આ પુસ્તકના લખાણનો કોઈપણ ભાગ, લેખનશૈલી, રજૂઆત શૈલી, મુદ્દાઓ અને તેની ગોઠવણી વગેરેનો ઇલેક્ટ્રોનિક, ચાંત્રિક, ઝેરોક્ષ, પેમ્પલેટ, ટેસ્ટ પેપર, મુદ્રણ કે અન્ય કોઈપણ સ્વરૂપમાં ઉપયોગ પ્રકાશકની લેખિત પરવાનગી વિના કરવો નહીં. આવુ કૃત્ય ગેરકાયદેસર ગણાશે અને તેમ કરનારની સામે કાનૂની કાર્યવાહી કરવામાં આવશે તેની ખાસ નોંધ લેવી.

ઉપલબ્ધ માહિતીના આધારે આ પુસ્તકને ક્ષતિરહિત બનાવવાનો પૂરો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે તેમ છતાં સંપાદન અને મુદ્રણ સમયે માનવસહજ ભૂલ કે ચૂકને કારણે કોઈ ક્ષતિ રહી જવા પામી હોય તો તેની કોઈપણ જવાબદારી લેખક કે પ્રકાશકની રહેશે નહીં. આ પુસ્તકનો ઉપયોગ કરવાને કારણે તેમાં થયેલી ભૂલચૂકને કારણે કોઈપણ વ્યક્તિને કદાચ કોઈપણ રીતે નુકસાન કે ક્ષતિ થાય તો તેનું ઉત્તરદાયિત્વ લેખક કે પ્રકાશનનું રહેશે નહીં. આ પુસ્તકનો કોઈપણ જીવિત અથવા મૃત વ્યક્તિ કે વાસ્તવિક ઘટનાઓ સાથે કોઈ સમાનતા કે સંબંધ એ સંયોગ માત્ર છે, તથા તેનો હેતુ કોઈપણ વ્યક્તિ, સમુદાય, સંપ્રદાય, ધર્મ કે ધાર્મિક લાગણીને દુભાવવાનો નથી.

નોંધ: કોઈપણ વિવાદ રાજકોટ ન્યાયક્ષેત્રને આધીન રહેશે.

© All rights reserved by the publishers.

No part of this work covered by the copyright herein may be reproduced, transmitted, stored or used in any form or by any means graphic, electronic or mechanical, including but not limited to photocopying, recording, scanning, digitizing, taping, Web distribution, information networks, or information storage and retrieval systems, without the prior written permission of the publisher.

Although the author and publisher have made every effort to ensure that the information in this book was correct at the time of editing and printing. the author and publisher do not assume and hereby disclaim any liability to any party for any loss or damage arising out of the use of this book caused by errors or omissions, whether such errors or omissions result from negligence, accident or any other cause. Any resemblance to actual persons, living or dead or actual events is purely coincidental and do not intend to hurt sentiments of any individual, community. sect or religion.

Note: Any Dispute will be subject to Rajkot jurisdiction.

ક્રમ	પ્રકરણ	પેજ નં
01	ભારતીય બંધારણની ઐતિહાસિક પૃષ્ઠભૂમિ	01-11
02	બ્રિટિશ રાજસત્તા હેઠળના બંધારણીય સુધારા	12-23
03	બંધારણસભા	24-32
04	ભારતીય બંધારણના સ્ત્રોત	33-41
05	ભારતીય બંધારણની મુખ્ય લાક્ષણિકતાઓ	42-52
06	બંધારણનું મૂળભૂત માળખું	53-55
07	આમુખ	56-64
08	સંઘ અને તેનું રાજ્યક્ષેત્ર	65-67
09	ભારતીય નાગરિકત્વ	68-73
10	મૂળભૂત અધિકારો — સામાન્ય પરિચય	74-85
11	રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો — DPSP	86-92
12	મૂળભૂત ફરજો	93-97
13	ભારતના રાષ્ટ્રપતિ	98-104
14	ઉપરાષ્ટ્રપતિ	105-108
15	વડાપ્રધાન અને મંત્રીપરિષદ	109-113
16	ભારતના મહાન્યાયવાદી(Attorney General)	114-116
17	નિયંત્રક અને મહાલેખા પરીક્ષક — CAG	117-119
18	ભારતીય સંસદીય શાસન પદ્ધતિ	120-122
19	ભારતીય સંસદનું માળખું	123
20	લોકસભા	124-126
21	રાજ્યસભા	127-128

ક્રમ	પ્રકરણ	પેજ નં
22	સંસદના અધ્યક્ષીય અધિકારીઓ	129-131
23	સંસદના સત્ર અને કાર્યપદ્ધતિ	132-134
24	સંસદીય કાયદા બનાવવાની પ્રક્રિયા	135-138
25	સંસદના વિશેષાધિકારો	139-140
26	સંસદીય સમિતિઓ	141-143
27	બજેટ અને સંસદીય નાણાકીય પ્રક્રિયા	144-146
28	રાજ્યપાલ	147-151
29	મુખ્યમંત્રી અને રાજ્ય મંત્રીપરિષદ	152-154
30	રાજ્ય વિધાનમંડળ	155-158
31	રાજ્ય વિધાનમંડળના અધિકારીઓ અને પ્રક્રિયા	159-161
32	રાજ્યના મહાધિવક્તા(Advocate General)	162-163
33	ભારતીય ન્યાયપાલિકા – પરિચય	164-166
34	ભારતનું સર્વોચ્ચ ન્યાયાલય	167-172
35	ન્યાયાધીશોની નિમણૂક અને કોલેજિયમ પદ્ધતિ	173-174
36	ઉચ્ચ ન્યાયાલય	175-178
37	અધિનસ્થ ન્યાયાલયો	179-181
38	ન્યાયિક સમીક્ષા અને ન્યાયિક સક્રિયતા	182-185
39	ન્યાયાધિકરણો	186-188
40	ચુંટણી પંચ	189-192
41	સંઘ અને રાજ્ય જાહેર સેવા આયોગ	193-195
42	કેન્દ્ર અને રાજ્યની સેવાઓ	196-198

ક્રમ	પ્રકરણ	પેજ નં
43	નાણા પંચ	199-200
44	મુખ્ય વૈધાનિક સંસ્થાઓ	201-205
45	નિયમનકારી સંસ્થાઓ	206-208
46	અર્ધ-ન્યાયિક સંસ્થાઓ	209-212
47	અન્ય મહત્વની બંધારણીય સંસ્થા	213-217
48	રાષ્ટ્રીય અનુસૂચિત જાતિ, જનજાતિ અને પછાત વર્ગ પંચ	218-220
49	ભારતીય સંઘવાદ	221-223
50	કેન્દ્ર-રાજ્ય વિધાન સંબંધો	224-226
51	કેન્દ્ર-રાજ્ય વહીવટી સંબંધો	227-228
52	કેન્દ્ર-રાજ્ય નાણાકીય સંબંધો	229-231
53	આકસ્મિક જોગવાઈઓ	232-236
54	ભારતમાં સ્થાનિક સ્વરાજનો વિકાસ	237-239
55	પંચાયતી રાજ અને નગરપાલિકાની તુલના	240-241
56	73 - 74મો બંધારણીય સુધારો સંકલ્પ થી સફળતા સુધી ———	242-250
57	ચૂંટણી સંબંધિત જોગવાઈઓ	251-253
58	પક્ષપલટા વિરોધી કાયદો	254-256
59	બંધારણીય સુધારાની પ્રક્રિયા	257-259
60	મહત્વના બંધારણીય સુધારા	260-265
61	વિશેષ બંધારણીય જોગવાઈઓ	266-268
62	ભારતની રાજભાષા	269-272
63	બંધારણની અનુસૂચિઓ અને અનુચ્છેદો	273 -296

1

ભારતીય બંધારણ ની ઐતિહાસિક પૃષ્ઠભૂમિ

ભારતમાં બંધારણીય વિકાસનો પરિચય

બંધારણીય વિકાસનો અર્થ

કોઈ દેશમાં શાસન કોણ ચલાવશે, શાસકને કેટલી સત્તા મળશે, તે સત્તાનો ઉપયોગ કેવી રીતે થશે અને તેના પર નિયંત્રણ કોણ રાખશે— આ પ્રશ્નોના જવાબ આપતી વ્યવસ્થામાં સમય સાથે થતા ફેરફારોને બંધારણીય વિકાસ કહેવામાં આવે છે. તેમાં સરકારની રચના, કાયદા બનાવવાની પ્રક્રિયા, વહીવટીતંત્ર, ન્યાયવ્યવસ્થા અને શાસનની જવાબદારીનો સમાવેશ થાય છે.

બંધારણીય વિકાસનો અભ્યાસ માત્ર કાયદાઓનાં નામ અને વર્ષ યાદ કરવાનો વિષય નથી. દરેક કાયદા પાછળ કોઈ વહીવટી મુશ્કેલી, રાજકીય હેતુ અથવા આર્થિક દબાણ રહેલું હોય છે. તે પરિસ્થિતિને સમજવાથી કાયદાની જોગવાઈઓ અને તેની અસર વચ્ચેનો સંબંધ સ્પષ્ટ બને છે.

ભારતીય બંધારણની ઐતિહાસિક પૃષ્ઠભૂમિમાં ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીના શાસનનો અભ્યાસ એટલા માટે કરવામાં આવે છે કે આ સમયગાળામાં કેન્દ્રીય વહીવટ, વિધાન પરિષદ, ઉચ્ચ ન્યાયાલય જેવી ન્યાયિક સંસ્થાઓનાં પૂર્વરૂપો અને સનદી સેવાઓની ભરતીની પદ્ધતિઓ વિકસવા લાગી હતી. ખાસ કરીને રેગ્યુલેટિંગ એક્ટ, 1773થી કંપનીના ભારતીય વહીવટ પર બ્રિટિશ સંસદના નિયંત્રણને વ્યવસ્થિત કાનૂની સ્વરૂપ મળ્યું.

બંધારણ અને બંધારણીય ઇતિહાસ વચ્ચેનો ભેદ

ભારતનું વર્તમાન બંધારણ અને બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન પસાર થયેલા કાયદાઓ એક જ પ્રકારના દસ્તાવેજો નથી.

કંપનીના શાસનને લગતા કાયદાઓ મુખ્યત્વે બ્રિટિશ સત્તા, વેપાર અને વહીવટની જરૂરિયાતો માટે બનાવવામાં આવ્યા હતા. ભારતીય પ્રજાએ પોતાના પ્રતિનિધિઓ દ્વારા આ કાયદાઓ ઘડ્યા નહોતા. તેથી

જરૂરી શબ્દસમજૂતી:

શબ્દ	સરળ અર્થ
ચાર્ટર – અધિકારપત્ર	કોઈ સંસ્થા અથવા કંપનીને અધિકારો, વિશેષાધિકારો અને કાર્ય કરવાની મંજૂરી આપતો સત્તાવાર દસ્તાવેજ
અધિનિયમ – એક્ટ	વિધાનસભા દ્વારા પસાર કરવામાં આવેલો કાયદો
વેપારી એકાધિકાર	ચોક્કસ વેપાર કરવાનો વિશેષ અધિકાર એક જ કંપની પાસે હોવો
પ્રેસિડેન્સી	કંપનીના શાસનનું મોટું વહીવટી એકમ; જેમ કે બંગાળ, બોમ્બે અને મદ્રાસ
ગવર્નર	પ્રેસિડેન્સીના શાસનનો મુખ્ય અધિકારી
ગવર્નર-જનરલ	વધુ વ્યાપક દેખરેખ અને નિયંત્રણ ધરાવતો સર્વોચ્ચ વહીવટી અધિકારી
કાઉન્સિલ – પરિષદ	શાસનના નિર્ણયો લેવામાં ભાગ લેતું સભ્યોનું મંડળ
કાઉન	બ્રિટિશ રાજસત્તા; સંદર્ભ પ્રમાણે રાજા અથવા રાણીની સત્તા અને તેના નામે ચાલતી શાસનવ્યવસ્થા
મહેસૂલ	શાસનને મળતી આવક; આ સમયગાળામાં જમીનમહેસૂલનું વિશેષ મહત્વ હતું
કેન્દ્રીકરણ	નિર્ણય લેવાની સત્તા મુખ્ય અથવા કેન્દ્રીય સત્તા પાસે એકત્ર થવી
સંહિતાકરણ	વિખરાયેલા કાયદાઓને વ્યવસ્થિત, લખિત અને વિષયવાર સ્વરૂપ આપવું
સનદી સેવા	શાસનનું નાગરિક વહીવટીતંત્ર ચલાવતી અધિકારી સેવા

આ કાયદાઓનો અભ્યાસ કરતી વખતે તેમને લોકશાહી બંધારણ તરીકે સમજવા જોઈએ નહીં.

બીજી તરફ, સ્વતંત્ર ભારતનું બંધારણ શાસનને લોકસંમતિ, અધિકારો અને જવાબદારી સાથે જોડે છે. ઐતિહાસિક અભ્યાસનો હેતુ એ સમજવાનો છે કે અગાઉની સંસ્થાઓ કેવી રીતે ઊભી થઈ અને સ્વતંત્ર ભારતે શાસન માટે કેવી જુદી આધારભૂત દિશા સ્વીકારી.

મૂળભૂત સમજ: શાસન ચલાવવા માટે નિયમો હોવા અને શાસનને પ્રજાપ્રત્યે જવાબદાર બનાવવું— આ બે અલગ બાબતો છે. કંપનીના સમયગાળામાં પ્રથમ બાબતનો વિકાસ થયો, પરંતુ બીજી બાબત અત્યંત મર્યાદિત રહી.

આ પ્રકરણમાં અભ્યાસની મુખ્ય દિશાઓ

કંપનીના સમયગાળાના બંધારણીય વિકાસને પાંચ પ્રશ્નો દ્વારા સરળતાથી સમજી શકાય છે:

1. વેપાર કરતી કંપનીને પ્રદેશો ઉપર શાસન કરવાની સત્તા કેવી રીતે મળી?
2. બ્રિટિશ સંસદે કંપનીના વહીવટમાં હસ્તક્ષેપ શા માટે કર્યો?
3. બંગાળનું શાસન અન્ય પ્રેસિડેન્સીઓ કરતાં વધુ શક્તિશાળી કેવી રીતે બન્યું?
4. કાયદા બનાવવાની અને તેનો અમલ કરવાની કામગીરીમાં ભેદ કેવી રીતે વિકસ્યો?
5. સરકારી નોકરીમાં ભલામણને બદલે સ્પર્ધાત્મક પસંદગીનો વિચાર કેવી રીતે આગળ વધ્યો?

આ પ્રશ્નોનો સમયક્રમબદ્ધ જવાબ મેળવવાથી 1773, 1784, 1793, 1813, 1833 અને 1853ના કાયદાઓ એકબીજા સાથે જોડાયેલા દેખાય છે.

અહીં “કોર્ટ ઓફ ડિરેક્ટર્સ” માં આવતો “કોર્ટ” શબ્દ ન્યાયાલયના અર્થમાં નથી. તે કંપનીના નિયામકોનું મંડળ હતું. તેવી જ રીતે

ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીના શાસનનો પ્રારંભ

કંપનીની સ્થાપના અને મૂળ હેતુ

ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીને 31 ડિસેમ્બર, 1600ના રોજ ઈંગ્લેન્ડની રાણી એલિઝાબેથ પ્રથમ દ્વારા અધિકારપત્ર આપવામાં આવ્યું હતું. કંપનીનો મૂળ હેતુ પૂર્વના દેશો સાથે વેપાર કરવાનો હતો. તે શરૂઆતમાં ભારતનું શાસન ચલાવવા માટે રચાયેલી સરકારી સંસ્થા નહોતી.

અધિકારપત્રથી કંપનીને વેપારના વિશેષાધિકારો અને પોતાના આંતરિક વ્યવહારને નિયંત્રિત કરવાની કેટલીક સત્તાઓ મળી. આથી વેપારીઓનું સંગઠન એક સત્તાવાર કંપની તરીકે કામ કરી શક્યું. જોકે ઈંગ્લેન્ડના અધિકારપત્રથી કંપનીને ભારતમાં આપમેળે સર્વભૌમ શાસનસત્તા મળી ગઈ હતી એવું માનવું ખોટું છે. ભારતમાં વેપારી પ્રવૃત્તિઓ માટે તેને સ્થાનિક શાસકોની મંજૂરી અને વ્યવહારિક સહકારની જરૂર પડતી હતી.

વેપારી કોઠીઓથી વહીવટી કેન્દ્રો સુધી

કંપનીએ ભારતમાં વેપાર માટે વિવિધ સ્થળોએ કોઠીઓ સ્થાપી. તે સમયના સંદર્ભમાં “ફેક્ટરી” શબ્દનો અર્થ આજના મશીન આધારિત ઉત્પાદનકારખાના કરતાં જુદો હતો. તે માલની ખરીદી, સંગ્રહ અને વેચાણનું કેન્દ્ર હોઈ શકતું હતું.

વેપાર વધતાં કંપનીને નીચેની જરૂરિયાતો ઊભી થઈ:

- ❑ માલ અને ગોદામોની સુરક્ષા;
- ❑ કર્મચારીઓના વ્યવહાર ઉપર નિયંત્રણ;
- ❑ વેપારી કરારો અને દેવાના વિવાદોનો ઉકેલ;
- ❑ સ્થાનિક શાસકો સાથે સંબંધો;
- ❑ વસાહતોમાં શાંતિ અને વ્યવસ્થા;
- ❑ સૈનિક સુરક્ષા.

આ જરૂરિયાતો સાથે કંપનીની કામગીરી વેપારથી આગળ વધવા લાગી. વેપારી વસાહતોને ચલાવવાની જરૂરિયાતમાંથી વહીવટી અને ન્યાયિક સત્તાઓનું વિસ્તરણ થયું.

બંગાળ, બોમ્બે અને મદ્રાસનું મહત્વ

કંપનીના વહીવટમાં બંગાળ, બોમ્બે અને મદ્રાસ મુખ્ય પ્રેસિડેન્સીઓ તરીકે વિકસ્યાં. આજના નામ પ્રમાણે બોમ્બે એટલે મુંબઈ અને મદ્રાસ એટલે ચેન્નઈ.

શરૂઆતમાં આ કેન્દ્રોમાં અલગ વહીવટી વ્યવસ્થાઓ હતી. તેમના નિર્ણયો વચ્ચે હંમેશાં એકરૂપતા રહેતી નહોતી. ખાસ કરીને યુદ્ધ, સંધિ અને ખર્ચને લગતા પ્રાદેશિક નિર્ણયો આખી કંપની માટે પરિણામો ઊભા કરી શકતા હતા.

આથી કંપનીના પ્રદેશોનો વિસ્તાર થતાં પ્રેસિડેન્સીઓ ઉપર વધુ સુસંગત દેખરેખની જરૂરિયાત ઊભી થઈ. આગળ 1773 અને 1784ના કાયદાઓમાં બંગાળની સરકારને આપવામાં આવેલી પ્રાધાન્યપૂર્ણ ભૂમિકા આ પૃષ્ઠભૂમિમાં સમજવી જોઈએ.

“ગવર્નર-જનરલ ઈન કાઉન્સિલ”નો અર્થ ગવર્નર-જનરલ અને તેની પરિષદ મળીને કાર્ય કરતી શાસનસત્તા એવો થાય છે.

પ્લાસીનું યુદ્ધ, 1757

1757નું પ્લાસીનું યુદ્ધ કંપનીની રાજકીય સત્તાના વિકાસમાં નિર્ણાયક ઘટના હતી. કંપનીની સેનાનું નેતૃત્વ રોબર્ટ ક્લાઈવે કર્યું હતું અને તેનો સામનો બંગાળના નવાબ સિરાજઉદ્દૌલા સાથે થયો હતો.

આ વિજય પછી કંપનીને બંગાળની રાજનીતિમાં અસાધારણ પ્રભાવ મળ્યો. નવાબની ગાદી અને તેના નિર્ણયો ઉપર કંપનીની અસર વધી. જોકે પ્લાસીના વિજયનો અર્થ આખા ભારત ઉપર બ્રિટિશ શાસન સ્થપાઈ ગયું એવો થતો નથી. તે બંગાળમાં કંપનીની રાજકીય દબલ અને સત્તાવિસ્તારનો મહત્વનો તબક્કો હતો.

બક્સરનું યુદ્ધ, 1764

1764ના બક્સરના યુદ્ધે કંપનીની સ્થિતિ વધુ મજબૂત બનાવી. આ યુદ્ધમાં કંપનીનો સામનો મીર કાસિમ, અવધના નવાબ શુજાઉદ્દૌલા અને મુઘલ બાદશાહ શાહ આલમ દ્વિતીયના સંયુક્ત પક્ષ સાથે થયો હતો.

પ્લાસી પછી મળેલા રાજકીય પ્રભાવને બક્સર પછી વધુ મજબૂત સૈનિક આધાર મળ્યો. તેના અનુસંધાનમાં થયેલી વ્યવસ્થાઓએ કંપનીને મહેસૂલસત્તા પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ આપ્યો.

દીવાની અધિકારો, 1765

12 ઓગસ્ટ, 1765ના રોજ મુઘલ બાદશાહે કંપનીને બંગાળની દીવાની આપી. બંગાળ, બિહાર અને ઓરિસ્સાની દીવાનીનો ઉલ્લેખ આ ઐતિહાસિક વ્યવસ્થાના સંદર્ભમાં થાય છે.

દીવાનીનો મુખ્ય અર્થ મહેસૂલ વસૂલવાની અને નાણાકીય વહીવટ કરવાની સત્તા હતો. આથી કંપની માત્ર માલ ખરીદતી વેપારી સંસ્થા રહી નહીં; તે પ્રદેશની આવકનું સંચાલન કરતી સત્તા બની.

દીવાનીનું મહત્વ ત્રણ રીતે સમજાય છે:

1. કંપનીને નિયમિત પ્રાદેશિક આવકનો સ્ત્રોત મળ્યો.
 2. સૈનિક અને વહીવટી ખર્ચ માટે ભારતીય મહેસૂલનો ઉપયોગ શક્ય બન્યો.
 3. ભારતમાં ખરીદવામાં આવતો માલ પણ અહીંથી વસૂલેલી આવક દ્વારા મેળવવાની વ્યવસ્થા વિકસી.
- વેપાર અને શાસન વચ્ચેનો આ સંબંધ કંપનીના સત્તાવિસ્તારને સમજવા માટે મૂળભૂત છે.

બંગાળનું દ્વૈત શાસન

દીવાની મળ્યા પછી બંગાળમાં 1765થી 1772 દરમિયાન દ્વૈત શાસનની વ્યવસ્થા ચાલી. આ વ્યવસ્થા રોબર્ટ ક્લાઈવ સાથે જોડાયેલી છે.

તેમાં મહેસૂલ ઉપર વાસ્તવિક પ્રભાવ કંપનીનો હતો, જ્યારે નિઝામત-અર્થાત્ શાંતિ, વ્યવસ્થા અને ફોજદારી શાસન સાથે જોડાયેલી જવાબદારીઓ-નવાબના નામે જળવાઈ રહી. કંપની પોતાનો પ્રભાવ ભારતીય નાયબ અધિકારીઓ દ્વારા પણ વાપરતી હતી.

તેની મુખ્ય પામી એ હતી કે સત્તા અને જાહેર જવાબદારી એક જ સ્થાને કેન્દ્રિત નહોતી. આવક ઉપર અસરકારક નિયંત્રણ ધરાવતી કંપની શરૂઆતમાં સીધી વહીવટી જવાબદારીથી દૂર રહી શકતી હતી,

2

બ્રિટિશ રાજસત્તા હેઠળના બંધારણીય સુધારા

પ્રસ્તાવના

- ભારતીય બંધારણીય વિકાસમાં 1858નું વર્ષ સત્તાના હસ્તાંતરણનું મહત્વનું વર્ષ છે. આ વર્ષમાં ભારતનું શાસન ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની પાસેથી બ્રિટિશ રાજસત્તા પાસે ગયું. અગાઉ કંપની મારફતે ચાલતો વહીવટ હવે બ્રિટિશ રાજ અથવા રાણીના નામે ચલાવવામાં આવવા લાગ્યો.
- શાસક બદલાયો હોવા છતાં ભારતીય પ્રજાને તરત સ્વશાસન મળ્યું નહોતું. શરૂઆતના સુધારાઓનો મુખ્ય હેતુ બ્રિટિશ શાસનને વધુ વ્યવસ્થિત બનાવવાનો અને ભારતીય સમાજના કેટલાક વર્ગોનો મર્યાદિત સહકાર મેળવવાનો હતો.
- સમય જતાં ભારતીય રાષ્ટ્રીય ચળવળે વધુ પ્રતિનિધિત્વ, નાણાકીય નિયંત્રણ, જવાબદાર સરકાર અને અંતે સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાની માગણી કરી. તેના દબાણ વચ્ચે 1861, 1892, 1909, 1919 અને 1935માં જુદા બંધારણીય સુધારા થયા.
- આ સમગ્ર સમયગાળામાં એક મૂળભૂત પ્રશ્ન સતત રહ્યો: ભારતીયોને શાસનની ચર્ચામાં ભાગ લેવાની તક આપવી કે તેમને શાસન ચલાવવાની વાસ્તવિક સત્તા આપવી? શરૂઆતના કાયદાઓમાં પ્રથમ બાબત વધુ દેખાય છે; જવાબદાર શાસનની દિશામાં આગળના સુધારાઓ પણ અનેક નિયંત્રણો સાથે આવ્યા.

ભારત સરકાર અધિનિયમ, 1858

ઐતિહાસિક પૃષ્ઠભૂમિ

- 1857ના વિદ્રોહે કંપનીના શાસનની મર્યાદાઓ ઉજાગર કરી. સૈનિક અસંતોષ, રાજકીય અસુરક્ષા, આર્થિક શોષણ અને ધાર્મિક-સામાજિક હસ્તક્ષેપની આશંકાઓએ બ્રિટિશ શાસન સામે વ્યાપક વિરોધ ઊભો કર્યો.
- બ્રિટિશ સરકારે કંપનીને ભારતનું શાસન સોંપેલી વ્યવસ્થાની પુનઃવિચારણા કરી. વિશાળ પ્રદેશનું શાસન વેપારી કંપની દ્વારા ચલાવવાને બદલે સીધી રાજકીય જવાબદારી સ્વીકારવાની દિશા અપનાવવામાં આવી.
- પરિણામે બ્રિટિશ સંસદે ભારત સરકાર અધિનિયમ, 1858 પસાર કર્યો. આ કાયદાને 2 ઓગસ્ટ, 1858ના રોજ રાજમંજૂરી મળી.

કંપનીના શાસનનો અંત

- ભારતનું શાસન ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની પાસેથી બ્રિટિશ રાજસત્તાને સોંપવામાં આવ્યું.
- કંપનીના નિયંત્રણ હેઠળના ભારતીય પ્રદેશો અને શાસકીય અધિકારો હવે બ્રિટિશ રાજસત્તાના નામે વાપરવાના થયા.

- કંપનીની ભારતીય સેનાનું નિયંત્રણ પણ રાજસત્તા હેઠળ આવ્યું.
- 1858માં કંપનીનું શાસન સમાપ્ત થયું; કંપનીનું કાનૂની અસ્તિત્વ તે જ દિવસે સમાપ્ત થયું નહોતું. કંપનીનું ઔપચારિક વિસર્જન આગળ 1874માં થયું.

બ્રિટનમાં દ્વિ-નિયંત્રણનો અંત

- પિટ્સ ઇન્ડિયા એક્ટ, 1784થી કંપનીના ભારતીય કાર્યો ઉપર બ્રિટનમાં બે મુખ્ય સંસ્થાઓનું નિયંત્રણ હતું
- કંપનીનું નિયામકમંડળ;
- બ્રિટિશ સરકારનું નિયંત્રણમંડળ.
- 1858ના અધિનિયમે ભારતીય શાસન માટેની આ જૂની વ્યવસ્થા દૂર કરી.
- તેના સ્થાને ભારત માટેના રાજ્યસચિવનું પદ કેન્દ્રસ્થાને આવ્યું.
- આથી કંપની અને સરકાર વચ્ચે વહેંચાયેલું નિયંત્રણ બ્રિટિશ સરકારના એક મુખ્ય મંત્રી પાસે કેન્દ્રિત થયું.

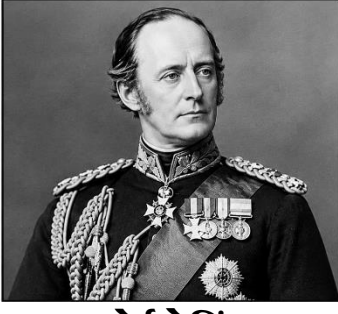
ભારત માટેના રાજ્યસચિવ

- ભારત માટેના રાજ્યસચિવ બ્રિટિશ મંત્રીમંડળના સભ્ય હતા.
- તેઓ બ્રિટનમાં રહીને ભારતના વહીવટ, નીતિ, નાણાં અને અન્ય મહત્વપૂર્ણ બાબતો ઉપર દેખરેખ રાખતા.
- તેઓ બ્રિટિશ સંસદને જવાબદાર હતા. ભારતની પ્રજાના ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓને જવાબદાર નહોતા.
- લોર્ડ સ્ટેનલી પ્રથમ ભારતસચિવ બન્યા.
- આ પદનું મહત્વ સમજવા માટે ધ્યાનમાં રાખવું કે ભારતમાં ગવર્નર-જનરલ સર્વોચ્ચ અધિકારી હોવા છતાં ભારત અંગેની અંતિમ રાજકીય દેખરેખ બ્રિટનમાં રહેલી હતી.

પંદર સભ્યોની ભારત પરિષદ

- ભારતસચિવને સહાય માટે પંદર સભ્યોની ભારત પરિષદ રચવામાં આવી.
- શરૂઆતની રચનામાં:
- આઠ સભ્યોની નિમણૂક બ્રિટિશ રાજસત્તા દ્વારા;
- સાત સભ્યોની પસંદગી કંપનીના નિયામકમંડળ દ્વારા કરવાની વ્યવસ્થા હતી.
- ભારતીય વહીવટનો અનુભવ ધરાવતી વ્યક્તિઓનું જ્ઞાન નવી વ્યવસ્થામાં ઉપયોગી બને તે વિચાર આ રચના પાછળ હતો.
- પરિષદ લંડનમાં કાર્ય કરતી હતી. તેને ભારતમાં ગવર્નર-જનરલની પરિષદ સાથે ગૂંચવવી નહીં.

સંસ્થા	કાર્યસ્થળ	મુખ્ય ભૂમિકા
ભારતસચિવની ભારત પરિષદ	લંડન	ભારતસચિવને સહાય અને પરામર્શ
ગવર્નર-જનરલની પરિષદ	ભારત	ભારતીય વહીવટ અને કાયદાકીય કામગીરી

લોર્ડ કેનિંગ

ગવર્નર-જનરલ અને વાઈસરોય

- ભારતમાં ગવર્નર-જનરલ હવે બ્રિટિશ રાજસત્તાના પ્રતિનિધિ તરીકે પણ કાર્ય કરતા થયા.
- આ પ્રતિનિધિ ભૂમિકાને દર્શાવવા માટે વાઈસરોય, એટલે કે રાજપ્રતિનિધિ, પદનામ પ્રચલિત બન્યું.
- લોર્ડ કેનિંગ ભારતના પ્રથમ વાઈસરોય બન્યા. તેઓ કંપનીના શાસનના અંતિમ ગવર્નર-જનરલ પણ હતા.
- ગવર્નર-જનરલનું પદનામ સંપૂર્ણપણે નાબૂદ થયું નહોતું. એક જ વ્યક્તિ માટે ગવર્નર-જનરલ અને વાઈસરોય બંને ઓળખો વપરાતી.

ખાસ નોંધ: ગવર્નર-જનરલ વહીવટી પદ હતું; વાઈસરોય પદનામ બ્રિટિશ રાજસત્તાના પ્રતિનિધિત્વને દર્શાવતું હતું.

રાણી વિક્ટોરિયાની ઘોષણા

- 1 નવેમ્બર, 1858ના રોજ લોર્ડ કેનિંગે અલાહાબાદ ખાતે રાણી વિક્ટોરિયાની ઘોષણા જાહેર કરી.
- ઘોષણામાં મુખ્યત્વે નીચેના આશ્વાસનો આપવામાં આવ્યા:
 - ભારતીય રાજાઓ સાથેની સંધિઓનો આદર;
 - ધાર્મિક માન્યતાઓમાં હસ્તક્ષેપ ન કરવાની નીતિ;
 - પ્રજાને નિષ્પક્ષ ન્યાય;
 - યોગ્યતા અનુસાર સરકારી રોજગારમાં તક;
 - પ્રાદેશિક વિસ્તરણ અંગે સંયમ.
- ઘોષણા અને અધિનિયમ વચ્ચે ભેદ રાખવો જરૂરી છે. અધિનિયમે સત્તાહસ્તાંતરણની કાનૂની રચના આપી; ઘોષણાએ નવી શાસનવ્યવસ્થાની જાહેર નીતિ વ્યક્ત કરી.
- આશ્વાસનો આપવામાં આવ્યા એટલે વ્યવહારમાં સંપૂર્ણ સમાનતા સ્થાપાઈ ગઈ હતી એવું માનવું યોગ્ય નથી. વસાહતી શાસનના મૂળભૂત અસમાન સંબંધો ચાલુ રહ્યા.

મહત્વ અને મર્યાદાઓ

- મહત્વ: કંપનીનું મધ્યસ્થ સ્થાન દૂર થયું અને ભારતના શાસનની સીધી જવાબદારી બ્રિટિશ સરકાર પાસે આવી.
- મર્યાદા: ભારતીય પ્રજાને મતાધિકાર, જવાબદાર સરકાર કે બંધારણ ધડવાની સત્તા મળી નહોતી.
- મુખ્ય ઓળખ: કંપનીનું શાસન સમાપ્ત-બ્રિટિશ રાજસત્તાનું સીધું શાસન શરૂ.

ભારતીય પરિષદ અધિનિયમ, 1861

સુધારાની જરૂરિયાત

- 1857 પછી બ્રિટિશ શાસકોને સમજાયું કે ભારતીય સમાજના પ્રભાવશાળી વર્ગોને સંપૂર્ણપણે દૂર રાખીને શાસન ચલાવવું મુશ્કેલ છે.
- ભારતીય રાજાઓ, જમીનદારો અને આગેવાનોનો મર્યાદિત સહકાર મેળવવાની દિશામાં 1861નો કાયદો આવ્યો.
- આ કાયદાએ મુખ્યત્વે વિધાન પરિષદોની રચના, પ્રાદેશિક કાયદાકીય સત્તા અને કાર્યપાલક કામકાજમાં ફેરફાર કર્યા.

વિધાનકાર્ય માટે વધારાના સભ્યો

- ગવર્નર-જનરલની પરિષદમાં કાયદા બનાવવાના હેતુ માટે ઓછામાં ઓછા છ અને વધુમાં વધુ બાર વધારાના સભ્યો ઉમેરવાની જોગવાઈ થઈ.
- આ વધારાના સભ્યોમાંથી ઓછામાં ઓછા અડધા બિનસરકારી સભ્યો હોવાના હતા.
- બિનસરકારી સભ્યનો અર્થ સરકારી નાગરિક કે સૈનિક સેવામાં ન હોય તેવી વ્યક્તિ. તે વ્યક્તિ ભારતીય જ હોય એવું જરૂરી નહોતું.
- સભ્યોની નિમણૂક થતી હતી; પ્રજાની સીધી ચૂંટણીથી તેમની પસંદગી થતી નહોતી.

ભારતીયોનો સમાવેશ

- આ વ્યવસ્થા હેઠળ ભારતીયોને વિધાનકાર્યમાં સામેલ કરવાનો માર્ગ ખુલ્યો.
- 1862માં લોર્ડ કેનિંગે બનારસના રાજા, પટિયાલાના મહારાજા અને સર દિનકર રાવને વિધાન પરિષદમાં સામેલ કર્યા.
- તેમનો સમાવેશ ભારતીય ભાગીદારીનો પ્રારંભિક તબક્કો હતો, પરંતુ તેઓ સમગ્ર ભારતીય પ્રજાના ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ નહોતા.
- આથી 1861ને નિયુક્તિ દ્વારા મર્યાદિત ભારતીય ભાગીદારી સાથે જોડવું જોઈએ.

વિભાગીય કાર્યપદ્ધતિ

- ગવર્નર-જનરલની કાર્યપાલક પરિષદમાં અલગ સભ્યોને અલગ વિભાગો સોંપવાની પદ્ધતિને કાનૂની આધાર મળ્યો.
- નાણાં, ગૃહ, લશ્કર, કાયદો વગેરે વિષયોનું કામ સંબંધિત સભ્ય સંભાળે તેવો કાર્યવિભાગ વિકસ્યો.
- દરેક સામાન્ય બાબત આખી પરિષદ સમક્ષ લાવવાને બદલે વિભાગ પ્રમાણે કામ થવાથી વહીવટમાં ઝડપ અને વિશેષતા આવી.
- આ પદ્ધતિને આજના સંસદીય મંત્રીમંડળ જેવી સંપૂર્ણ જવાબદાર સરકાર ગણવી નહીં. સભ્યો ભારતીય ધારાસભાની બહુમતીના વિશ્વાસ ઉપર પદે રહેતા નહોતા.

બોમ્બે અને મદ્રાસને વિધાનસત્તા પરત

- ચાર્ટર અધિનિયમ, 1833 હેઠળ બોમ્બે અને મદ્રાસની સ્વતંત્ર વિધાનસત્તા દૂર થઈ હતી.
- 1861ના અધિનિયમે આ પ્રાદેશિક વિધાનસત્તા પુનઃસ્થાપિત કરી.
- અન્ય પ્રાંતોમાં પણ વિધાન પરિષદો રચવાનો માર્ગ ખુલ્યો.
- આથી કાયદા બનાવવાની સત્તાનું મર્યાદિત વિકેન્દ્રીકરણ શરૂ થયું.
- વિકેન્દ્રીકરણનો અર્થ પ્રાદેશિક સરકારોને અમુક વિષયોમાં સત્તા આપવી. તે પ્રાંતોને સ્વતંત્ર રાજ્યો બનાવવાનું પગલું નહોતું.

૧. ભારતીય બંધારણનું નિર્માણ બંધારણસભાએ કર્યું હતું. બંધારણસભા એટલે દેશ માટે બંધારણ ઘડવાના વિશિષ્ટ હેતુથી રચાયેલ પ્રતિનિધિ સંસ્થા. તેનું કાર્ય સરકારની રચના નક્કી કરવા ઉપરાંત નાગરિકોના અધિકારો, શાસનની મર્યાદાઓ, કેન્દ્ર-રાજ્ય સંબંધો અને દેશના સામાજિક-આર્થિક વિકાસની દિશા નિર્ધારિત કરવાનું હતું.

૨. ભારતની બંધારણસભાએ સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામના આદર્શો, દેશની વિવિધતા, સામાજિક અસમાનતા અને લોકશાહીની જરૂરિયાતોને ધ્યાનમાં રાખીને બંધારણ તૈયાર કર્યું. આ કાર્યમાં સભાના અધ્યક્ષ, વિવિધ સમિતિઓ, બંધારણીય સલાહકાર, કાયદાના નિષ્ણાતો અને સભ્યોનું સામૂહિક યોગદાન હતું.

૩. બંધારણસભાની માંગનો ઇતિહાસ

૧. ભારતીયોએ પોતાનું બંધારણ ઘડવાનો વિચાર

૧. બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન ભારત માટેના મુખ્ય બંધારણીય કાયદાઓ બ્રિટિશ સંસદ બનાવતી હતી. ભારતીયોને આ કાયદાઓ ઘડવામાં નિર્ણાયક સત્તા મળતી નહોતી.

૨. રાષ્ટ્રીય આંદોલનના વિકાસ સાથે એવી માંગ મજબૂત બની કે ભારતની શાસનવ્યવસ્થા ભારતીય પ્રજાની ઈચ્છા પ્રમાણે રચાવી જોઈએ. આ વિચારનું સંસ્થાકીય સ્વરૂપ બંધારણસભાની માંગમાં જોવા મળે છે.

૩. આ માંગના મુખ્ય આધાર હતા:

- ૪. ભારતનું બંધારણ ભારતીયો પોતે તૈયાર કરે.
- ૫. બંધારણ ઘડનાર સંસ્થા ભારતીય પ્રજાનું પ્રતિનિધિત્વ કરે.
- ૬. ભારતનું રાજકીય ભવિષ્ય નક્કી કરવામાં વિદેશી સત્તાનું નિયંત્રણ ન હોય.
- ૭. સ્વતંત્ર ભારતની સરકાર પ્રજાને જવાબદાર હોય.
- ૮. નાગરિકોની સ્વતંત્રતા અને સમાનતાને બંધારણીય રક્ષણ મળે.

૨. એમ. એન. રોયનું યોગદાન

૧. ૧૯૩૪માં એમ. એન. રોયે ભારત માટે બંધારણસભાનો વિચાર રજૂ કર્યો હતો, એવો ઉલ્લેખ સામાન્ય અભ્યાસસાહિત્યમાં થાય છે.

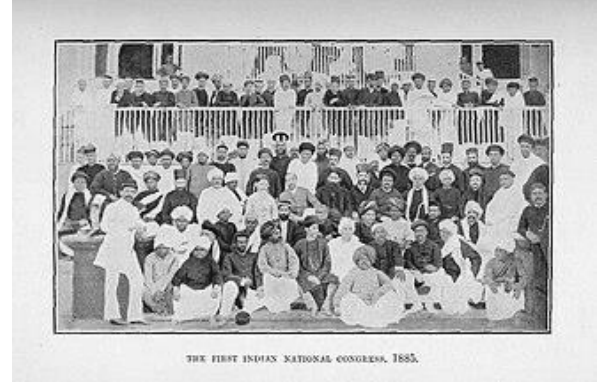
૨. તેમણે ભારતની રાજકીય વ્યવસ્થા ઘડવામાં પ્રજાની બંધારણનિર્માણ સત્તાને મહત્વ આપ્યું. આ વિચાર બ્રિટિશ સરકાર દ્વારા સુધારા આપવાની પદ્ધતિથી આગળ વધીને ભારતીયો દ્વારા પોતાનું બંધારણ તૈયાર કરવાની દિશામાં હતો.

૩. ભારતીય રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસની માંગ

૧. ૧૯૩૦ના દાયકામાં કોંગ્રેસે બંધારણસભાની માંગને પોતાના રાજકીય કાર્યક્રમનો મહત્વપૂર્ણ ભાગ બનાવી.

૨. પરીક્ષાલક્ષી પ્રચલિત સમયક્રમમાં ૧૯૩૫ને કોંગ્રેસની ઔપચારિક માંગ સાથે જોડવામાં આવે છે. જોકે ઐતિહાસિક દસ્તાવેજોમાં જૂન ૧૯૩૪થી કોંગ્રેસની કાર્યકારિણી દ્વારા બંધારણસભાની માંગનો ઉલ્લેખ મળે છે. તેથી વિસ્તૃત ઇતિહાસમાં આ માંગને ૧૯૩૪-૧૯૩૬

દરમિયાન વધુ સ્પષ્ટ અને મજબૂત બનેલી પ્રક્રિયા તરીકે સમજવી જોઈએ.

૪. જવાહરલાલ નેહરુનું સમર્થન

૧. ૧૯૩૮માં જવાહરલાલ નેહરુએ સ્વતંત્ર ભારતનું બંધારણ ભારતીયો દ્વારા, બહારના હસ્તક્ષેપ વિના અને પુખ્તવય મતાધિકારના આધારે ચૂંટાયેલી બંધારણસભા દ્વારા ઘડવાની માંગને સમર્થન આપ્યું.

૨. અહીં બે મુદ્દા મહત્વપૂર્ણ છે:

૩. બંધારણ ઘડવાનો અધિકાર ભારતીય પ્રજાનો હોવો જોઈએ.

૪. બંધારણસભાને વ્યાપક લોકપ્રતિનિધિત્વ મળવું જોઈએ.

૫. જોકે ૧૯૪૬માં વાસ્તવમાં રચાયેલી બંધારણસભા સીધી પુખ્તવય મતાધિકાર આધારિત ચૂંટણીથી રચાઈ નહોતી.

૫. ઓગસ્ટ પ્રસ્તાવ, ૧૯૪૦

૧. ૧૯૪૦ના ઓગસ્ટ પ્રસ્તાવમાં બ્રિટિશ સરકારે ભારતનું નવું બંધારણીય માળખું ઘડવામાં ભારતીયોની મુખ્ય ભૂમિકા હોવાનો સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો.

૨. આ સ્વીકાર મહત્વપૂર્ણ હતો, પરંતુ તેના દ્વારા તરત બંધારણસભાની રચના થઈ નહોતી. તેની રચના અને કાર્યપદ્ધતિનો પ્રશ્ન આગળની વાટાઘાટો માટે બાકી રહ્યો.

૬. ક્રિપ્સ પ્રસ્તાવ, ૧૯૪૨

૧. ૧૯૪૨માં આવેલા ક્રિપ્સ પ્રસ્તાવમાં બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી ભારત માટે નવું બંધારણ ઘડનાર સંસ્થા રચવાની યોજના રજૂ થઈ.

૨. પરંતુ પ્રસ્તાવની શરતો અંગે ભારતીય રાજકીય પક્ષોમાં અસંતોષ હતો. તેથી આ પ્રયાસથી બંધારણસભાની રચના થઈ શકી નહીં.

૭. કેબિનેટ મિશન, ૧૯૪૬

૧. ૧૯૪૬માં કેબિનેટ મિશને બંધારણસભાની રચના માટે વ્યવહારુ યોજના આપી. આ યોજનાના આધારે સભ્યોની પસંદગી થઈ અને ડિસેમ્બર ૧૯૪૬માં બંધારણસભાએ કાર્ય શરૂ કર્યું.

ખાસ નોંધ: બંધારણસભાની માંગ રાષ્ટ્રીય આંદોલનમાંથી ઊભી થઈ હતી; તેની વાસ્તવિક રચનાનું માળખું કેબિનેટ મિશન યોજનાએ પૂરું પાડ્યું.

કેબિનેટ મિશન યોજના

1. મિશનનું આગમન અને હેતુ

બ્રિટિશ સરકારે ભારતને સત્તા સોંપવાની પ્રક્રિયા અને ભારતના ભાવિ બંધારણ અંગે રાજકીય સમજૂતી સાધવા માટે માર્ચ 1946માં ત્રણ સભ્યોનું મિશન મોકલ્યું.

આ મિશનના સભ્યો હતા:

ક્રમ	સભ્ય
1	લોર્ડ પેથિક લોરેન્સ
2	સર સ્ટેફર્ડ ક્રિપ્સ
3	એ. વી. એલેક્ઝાન્ડર

મિશને 16 મે, 1946ના રોજ પોતાની યોજના જાહેર કરી.

2. મુખ્ય હેતુઓ

- ભારતના ભાવિ શાસનમાળખા અંગે સમજૂતી સાધવી.
- બંધારણ ઘડવા માટે બંધારણસભાની રચના કરવી.
- સત્તાના હસ્તાંતરણ માટે માર્ગ તૈયાર કરવો.
- વચગાળાની સરકારની રચના માટે વ્યવસ્થા કરવી.
- કોંગ્રેસ અને મુસ્લિમ લીગ વચ્ચેના મતભેદોનો ઉકેલ શોધવો.

3. ભારતીય સંઘની દરખાસ્ત

યોજનાએ બ્રિટિશ પ્રાંતો અને દેશી રાજ્યોનો સમાવેશ કરતો ભારતીય સંઘ સૂચવ્યો.

સંઘને મુખ્યત્વે નીચેના વિષયો સોંપવાના હતા:

- સંરક્ષણ.
- વિદેશી બાબતો.
- સંદેશાવ્યવહાર.

આ કાર્યો માટે જરૂરી નાણાં એકત્ર કરવાની સત્તા પણ સંઘ પાસે હોવાની હતી. બાકીના વિષયોમાં પ્રાંતોને વિશાળ સત્તાઓ આપવાની દરખાસ્ત હતી.

4. પ્રાંતોના સમૂહો

યોજનામાં પ્રાંતોના ત્રણ વિભાગ સૂચવવામાં આવ્યા:

વિભાગ	મુખ્ય પ્રાંતો
‘અ’	મદ્રાસ, બોમ્બે, સંયુક્ત પ્રાંત, બિહાર, મધ્ય પ્રાંત અને ઓરિસ્સા
‘બ’	પંજાબ, સિંધ અને ઉત્તર-પશ્ચિમ સરહદી પ્રાંત
‘ક’	બંગાળ અને આસામ

પ્રાંતીય સમૂહોની વ્યવસ્થા અને તેની ફરજિયાતતા અંગે કોંગ્રેસ અને મુસ્લિમ લીગ વચ્ચે ગંભીર મતભેદો ઊભા થયા.

5. યોજનાનું બંધારણીય મહત્વ

કેબિનેટ મિશન ભારતની એકતા જાળવી રાખવા માટે સમજૂતી શોધતું હતું. તેની સમગ્ર રાજકીય યોજના અમલમાં આવી શકી નહીં, પરંતુ તેના આધારે બંધારણસભા રચાઈ.

કેબિનેટ મિશને સૂચવેલો મર્યાદિત સત્તાવાળો સંઘ અને અંતે ભારતીય બંધારણ સ્વીકારેલું મજબૂત કેન્દ્રવાળું સંઘીય માળખું

એકસરખાં નહોતાં. વિભાજન પછીની પરિસ્થિતિએ બંધારણસભાના નિર્ણયો પર મહત્વપૂર્ણ અસર કરી.

બંધારણસભાની રચના

1. મૂળ નિર્ધારિત સભ્યસંખ્યા

કેબિનેટ મિશન યોજના અનુસાર બંધારણસભાની કુલ નિર્ધારિત સભ્યસંખ્યા 389 હતી.

પ્રતિનિધિત્વનો વિસ્તાર	બેઠકો
બ્રિટિશ ભારતના પ્રાંતો	292
મુખ્ય કમિશનરના પ્રાંતો	4
દેશી રાજ્યો	93
કુલ	389

આથી બ્રિટિશ શાસિત ભારત માટે કુલ 296 બેઠકો અને દેશી રાજ્યો માટે 93 બેઠકો હતી.

મુખ્ય કમિશનરના ચાર પ્રાંતો હતા:

- દિલ્હી.
- અજમેર-મેરવાડા.
- કૂર્ગ.
- બ્રિટિશ બલૂચિસ્તાન.

2. વસ્તીના આધારે બેઠકો

બેઠકોની ફાળવણીમાં વસ્તીને આધાર બનાવવામાં આવ્યો. સામાન્ય રીતે આશરે દસ લાખની વસ્તી દીઠ એક પ્રતિનિધિનો ધોરણ અપનાવવામાં આવ્યો હતો.

પરંતુ આ બેઠકો સીધી સામાન્ય ચૂંટણીથી ભરવાની નહોતી. સભ્યોની પસંદગી માટે પ્રાંતીય વિધાનસભાઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો.

3. વિભાજન પછીનું પરિવર્તન

ભારતના વિભાજન પછી પાકિસ્તાનમાં સામેલ થયેલા વિસ્તારોના પ્રતિનિધિઓ ભારતીય બંધારણસભાથી અલગ થયા.

ત્યારબાદ ભારતીય બંધારણસભાની સભ્યસંખ્યા 299 થઈ.

પ્રતિનિધિત્વ	વિભાજન પછીની બેઠકો
પ્રાંતો	229
દેશી રાજ્યો	70
કુલ	299

389 મૂળ યોજનાની સભ્યસંખ્યા હતી અને 299 વિભાજન પછીની સભ્યસંખ્યા હતી. આ આંકડાઓને કોઈ ચોક્કસ દિવસની હાજરી સાથે સરખાવવા નહીં.

4. પ્રતિનિધિત્વનું સ્વરૂપ

સભામાં વિવિધ પ્રદેશો, ધર્મો, સામાજિક સમુદાયો અને વ્યવસાયોના પ્રતિનિધિઓ સામેલ હતા. તેમાં કાયદાશાસ્ત્રીઓ, સ્વાતંત્ર્યસેનાનીઓ, વહીવટી અનુભવ ધરાવતા નેતાઓ અને સામાજિક સુધારકો હતા.

મહિલા સભ્યોએ પણ અધિકારો, સમાનતા, શિક્ષણ અને સામાજિક ન્યાય અંગે મહત્વપૂર્ણ ચર્ચાઓ કરી.

4

ભારતીય બંધારણના સ્ત્રોત

- ભારતીય બંધારણના ઘડવૈયાઓએ વિશ્વના વિવિધ દેશોની બંધારણીય વ્યવસ્થાઓનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમણે તેમાંથી ભારતની જરૂરિયાતોને અનુરૂપ સિદ્ધાંતો, સંસ્થાઓ અને કાર્યપદ્ધતિઓ પસંદ કરી. આ જોગવાઈઓને ભારતીય સમાજ, સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામના આદર્શો અને દેશની વહીવટી જરૂરિયાતો પ્રમાણે બદલવામાં આવી.
- બંધારણના સ્ત્રોતનો અર્થ કોઈ જોગવાઈને મળેલી મુખ્ય પ્રેરણા થાય છે. તેનો અર્થ એવો નથી કે સંબંધિત દેશની સંપૂર્ણ વ્યવસ્થા ભારતમાં યથાવત્ લાગુ કરવામાં આવી છે.
- આ પ્રકરણમાં ત્રણ પ્રકારની બાબતોનો અભ્યાસ થાય છે:
- શાસનવ્યવસ્થાની પ્રેરણા: સંસદીય પદ્ધતિ, સંઘીય માળખું અને ન્યાયતંત્ર.
- મૂલ્યોની પ્રેરણા: સ્વતંત્રતા, સમાનતા, બંધુતા અને ન્યાય.
- વિશિષ્ટ જોગવાઈઓની પ્રેરણા: સમવર્તી યાદી, સંયુક્ત બેઠક, મૂળભૂત ફરજો અને કાયદાથી સ્થાપિત પ્રક્રિયા.
- રાષ્ટ્રીય શૈક્ષણિક સંશોધન અને તાલીમ પરિષદનું પાઠ્યપુસ્તક પણ સ્પષ્ટ કરે છે કે ભારતીય બંધારણમાં વિવિધ દેશોની જોગવાઈઓને ભારતની જરૂરિયાત પ્રમાણે અનુકૂળ બનાવીને અપનાવવામાં આવી હતી.
- બ્રિટનમાંથી લેવામાં આવેલી જોગવાઈઓ**
- ભારતીય શાસનવ્યવસ્થા પર બ્રિટિશ સંસદીય પરંપરાનો ઊંડો પ્રભાવ છે. બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન ભારતીય નેતાઓને ધારાસભાઓ, મંત્રીમંડળ અને સંસદીય કાર્યવાહીનો અનુભવ મળ્યો હતો.
- બ્રિટનમાંથી મુખ્યત્વે નીચેની બાબતોની પ્રેરણા લેવામાં આવી:
- સંસદીય શાસનપદ્ધતિ**
 - ભારતે કેન્દ્ર અને રાજ્યોમાં સંસદીય શાસનપદ્ધતિ સ્વીકારી છે.
 - આ પદ્ધતિમાં:
 - કારોબારી અને ધારાસભા વચ્ચે નજીકનો સંબંધ હોય છે.
 - મંત્રીમંડળ ધારાસભાને જવાબદાર હોય છે.
 - સરકાર માટે લોકસભામાં બહુમતીનો વિશ્વાસ જાળવવો જરૂરી હોય છે.
 - વડાપ્રધાન સરકારના વાસ્તવિક રાજકીય વડા હોય છે.
 - કેન્દ્રમાં રાષ્ટ્રપતિ બંધારણીય વડા છે, જ્યારે વડાપ્રધાનના નેતૃત્વ હેઠળ મંત્રીમંડળ શાસન ચલાવે છે.
 - રાજ્યમાં રાજ્યપાલ બંધારણીય વડા છે અને મુખ્યમંત્રીના નેતૃત્વ હેઠળ મંત્રીમંડળ રાજ્યનું શાસન ચલાવે છે.
 - મંત્રીમંડળની સામૂહિક જવાબદારી**
 - અનુચ્છેદ 75(3) અનુસાર કેન્દ્રનું મંત્રીમંડળ લોકસભાને સામૂહિક રીતે જવાબદાર છે.
 - તેનો અર્થ:
 - મંત્રીમંડળના નિર્ણયો માટે તમામ મંત્રીઓ સંયુક્ત જવાબદારી ધરાવે છે.
 - લોકસભાનો વિશ્વાસ ગુમાવવાથી સમગ્ર મંત્રીમંડળનું પદ પર રહેવું અસરગ્રસ્ત બને છે.
 - સરકાર સામે અવિશ્વાસ પ્રસ્તાવ પસાર થાય તો સમગ્ર મંત્રીમંડળે રાજીનામું આપવું પડે છે.
 - મંત્રીમંડળ અને વડાપ્રધાનનું નેતૃત્વ**
 - સંસદીય પદ્ધતિમાં વડાપ્રધાન:
 - મંત્રીમંડળનું નેતૃત્વ કરે છે.
 - વિવિધ મંત્રાલયો વચ્ચે સંકલન જાળવે છે.
 - સરકારની નીતિઓને દિશા આપે છે.
 - રાષ્ટ્રપતિ અને મંત્રીમંડળ વચ્ચે મહત્વપૂર્ણ કડી બને છે.
 - ભારતમાં અનુચ્છેદ 74 રાષ્ટ્રપતિને સહાય અને સલાહ આપવા માટે વડાપ્રધાનના નેતૃત્વ હેઠળ મંત્રીપરિષદની જોગવાઈ કરે છે.
 - કાયદાનું શાસન**
 - કાયદાનું શાસન એટલે જાહેર સત્તાનો ઉપયોગ કાયદા અનુસાર થવો જોઈએ.
 - તેના મુખ્ય અર્થ છે:
 - સરકાર મનસ્વી રીતે કાર્ય કરી શકે નહીં.
 - સત્તાધિકારી પણ કાયદાની મર્યાદામાં રહે છે.
 - વ્યક્તિના અધિકારોનું રક્ષણ કાનૂની વ્યવસ્થા દ્વારા થાય છે.
 - શાસન વ્યક્તિગત ઈચ્છા પ્રમાણે નહીં, કાયદા પ્રમાણે ચાલે છે.
 - ભારતમાં અનુચ્છેદ 14નું કાયદા સમક્ષ સમાનતાનું તત્ત્વ આ વિચાર સાથે જોડાયેલું છે.
 - જોકે બંધારણમાં રહેલી વિશિષ્ટ છૂટછાટો અને વાજબી વર્ગીકરણને કારણે સમાનતાનો અર્થ દરેક પરિસ્થિતિમાં એકસરખો વ્યવહાર એવો નથી.
 - એકલ નાગરિકતા**
 - ભારતે એકલ નાગરિકતા સ્વીકારી છે.
 - તેનો અર્થ:
 - વ્યક્તિ ભારતનો નાગરિક છે.
 - ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર કે અન્ય રાજ્યની અલગ બંધારણીય નાગરિકતા નથી.
 - રાજ્ય બદલવાથી વ્યક્તિની ભારતીય નાગરિકતા બદલાતી નથી.
 - રાજ્યમાં નિવાસ અથવા અધિવાસ સંબંધિત નિયમો હોઈ શકે છે, પરંતુ તે અલગ રાજ્યની નાગરિકતા બનાવતા નથી.

- નાગરિકતા અંગેની મૂળ બંધારણીય જોગવાઈઓ ભાગ 2, અનુચ્છેદ 5થી 11માં છે.
6. સંસદીય વિશેષાધિકારો
- ધારાસભા અને તેના સભ્યો પોતાની જવાબદારીઓ સ્વતંત્ર રીતે નિભાવી શકે તે માટે કેટલાક વિશેષાધિકારો આપવામાં આવે છે.
- ભારતમાં:
- અનુચ્છેદ 105: સંસદ, તેના સભ્યો અને સમિતિઓના વિશેષાધિકારો.
- અનુચ્છેદ 194: રાજ્ય વિધાનમંડળ, તેના સભ્યો અને સમિતિઓના વિશેષાધિકારો.
- આ વિશેષાધિકારોનો હેતુ ધારાસભાકીય કાર્યનું રક્ષણ છે. તે સભ્યોને દરેક પ્રકારના કાયદાથી સામાન્ય મુક્તિ આપતા નથી.
7. ધારાસભાકીય કાર્યવાહી
- બ્રિટિશ પરંપરાથી પ્રેરિત બાબતોમાં:
- વિધેયક રજૂ કરવું.
- વિધેયક પર ચર્ચા કરવી.
- સમિતિ દ્વારા તપાસ કરવી.
- સુધારા રજૂ કરવા.
- મતદાનથી નિર્ણય લેવો.
- સરકારને પ્રશ્નો પૂછવા.
- જેવી સંસદીય પ્રક્રિયાઓ સામેલ છે.
8. લોકસભાના અધ્યક્ષનું પદ
- લોકસભાના અધ્યક્ષની સંસ્થા અને કાર્યવાહી સંચાલનમાં તેની ભૂમિકા પર બ્રિટિશ પરંપરાનો પ્રભાવ છે.
- અધ્યક્ષ:
- ગૃહની કાર્યવાહી ચલાવે છે.
- શિસ્ત જાળવે છે.
- સભ્યોને બોલવાની તક આપે છે.
- નિયમોનું અર્થઘટન કરે છે.
- ગૃહની કામગીરી સુવ્યવસ્થિત રાખે છે.
- લોકસભાના અધ્યક્ષ અને ઉપાધ્યક્ષ અંગે અનુચ્છેદ 93 જોગવાઈ કરે છે.
9. ન્યાયિક આજ્ઞાપત્રોની પરંપરા
- અધિકારોના રક્ષણ માટે અદાલતો દ્વારા વિશિષ્ટ આજ્ઞાપત્રો જારી કરવાની પરંપરાના મૂળ બ્રિટિશ કાનૂની વ્યવસ્થામાં છે.
- તેમાં મુખ્યત્વે:
- બંદી પ્રત્યક્ષીકરણ.
- પરમાદેશ.
- પ્રતિષેધ.
- ઉત્પ્રેષણ.
- અધિકારપૃચ્છા.
- સામેલ છે.
- ભારતમાં સર્વોચ્ચ અદાલતને અનુચ્છેદ 32 અને ઉચ્ચ ન્યાયાલયોને અનુચ્છેદ 226 હેઠળ સંબંધિત સત્તાઓ છે.

10. સૌથી વધુ મત મેળવનાર ઉમેદવારની જીત
- લોકસભા અને વિધાનસભાની સામાન્ય ચૂંટણીમાં મતવિસ્તારમાં સૌથી વધુ માન્ય મત મેળવનાર ઉમેદવાર વિજેતા બને છે.
- તેને કુલ પડેલા મતોના અડધાથી વધુ મત મળવા ફરજિયાત નથી.
- આ ચૂંટણીપદ્ધતિ પણ બ્રિટિશ પરંપરાથી પ્રેરિત છે.

ખાસ નોંધ :

- ભારતે બ્રિટનની સંસદીય પદ્ધતિ સ્વીકારી, પરંતુ બ્રિટિશ પ્રકારની સંસદની અમર્યાદિત કાનૂની સર્વોપરિતા સ્વીકારી નથી.
- ભારતમાં:
- બંધારણ સર્વોચ્ચ છે.
- સંસદની સત્તાઓ બંધારણથી નિર્ધારિત છે.
- કાયદાઓની બંધારણીય માન્યતાની અદાલતી સમીક્ષા થઈ શકે છે.
- બ્રિટિશ પ્રેરણાની સંસદીય પદ્ધતિ, કાયદાનું શાસન, અધ્યક્ષની સંસ્થા અને કાયદા બનાવવાની પ્રક્રિયાનો ઉલ્લેખ અધિકૃત શૈક્ષણિક સામગ્રીમાં પણ મળે છે.

અમેરિકાથી લેવામાં આવેલી જોગવાઈઓ

- અમેરિકાની બંધારણીય વ્યવસ્થાએ વ્યક્તિના અધિકારો અને ન્યાયતંત્રના રક્ષણાત્મક કાર્ય અંગે ભારતને મહત્વપૂર્ણ પ્રેરણા આપી.
1. મૂળભૂત અધિકારો
- ભારતીય બંધારણના ભાગ 3, અનુચ્છેદ 12થી 35માં મૂળભૂત અધિકારોની જોગવાઈ છે.
- મૂળભૂત અધિકારોનો હેતુ:
- વ્યક્તિની સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ.
- ભેદભાવ સામે સુરક્ષા.
- રાજ્યની સત્તા પર બંધારણીય મર્યાદા.
- ધર્મ અને સંસ્કૃતિનું રક્ષણ.
- અધિકારભંગ સામે ન્યાયિક ઉપાય.
- અમેરિકાના અધિકારપત્રે આવા અધિકારોને બંધારણીય રક્ષણ આપવાની પ્રેરણા આપી.
- ભારતમાં મૂળભૂત અધિકારો સંપૂર્ણપણે અમર્યાદિત નથી. સંબંધિત અનુચ્છેદો મુજબ કેટલીક સ્વતંત્રતાઓ પર વાજબી નિયંત્રણો મૂકી શકાય છે.
2. ન્યાયતંત્રની સ્વતંત્રતા
- ન્યાયતંત્ર સરકારના દબાણ વિના નિર્ણય લઈ શકે તે માટે તેની સ્વતંત્રતા જરૂરી છે.
- ભારતમાં આ સ્વતંત્રતા માટે:
- ન્યાયાધીશોને દૂર કરવાની કઠિન પ્રક્રિયા.
- પદની સુરક્ષા.
- સેવા-શરતોનું બંધારણીય રક્ષણ.
- ન્યાયિક કાર્યમાં સ્વતંત્ર નિર્ણય.
- અદાલતોની અવમાનના અંગેની સત્તા.
3. ન્યાયિક સમીક્ષા
- ન્યાયિક સમીક્ષા એટલે કાયદા અને સરકારી પગલાં બંધારણને અનુરૂપ છે કે નહીં તેની અદાલતી તપાસ.

5

ભારતીય બંધારણની મુખ્ય લાક્ષણિકતાઓ

- ભારતીય બંધારણ દેશની શાસનવ્યવસ્થાનો મૂળભૂત કાનૂની આધાર છે. તે સરકારની રચના, તેની સત્તાઓ અને મર્યાદાઓ નક્કી કરે છે. સાથે જ વ્યક્તિના અધિકારોનું રક્ષણ કરે છે અને સામાજિક-આર્થિક વિકાસ માટે રાજ્યને દિશા આપે છે.
- ભારતીય બંધારણમાં રાષ્ટ્રીય એકતા અને પ્રાદેશિક વિવિધતા, વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા અને સામાજિક જવાબદારી, શાસનની સ્થિરતા અને જરૂરી પરિવર્તન વચ્ચે સંતુલન સાધવાનો પ્રયાસ થયો છે.
- આ લાક્ષણિકતાઓને સમજવાથી બંધારણના વિવિધ અનુચ્છેદો વચ્ચેનો સંબંધ સ્પષ્ટ બને છે.

વિશ્વનું વિસ્તૃત લેખિત બંધારણ

મૂળ બંધારણમાં:

1. લેખિત બંધારણનો અર્થ

- લેખિત બંધારણમાં શાસનના મૂળભૂત નિયમો સુવ્યવસ્થિત દસ્તાવેજમાં સમાવિષ્ટ હોય છે.

વિગત	સંખ્યા
અનુચ્છેદો	395
ભાગો	22
અનુસૂચિઓ	8

- પછીના સુધારાઓથી નવા અનુચ્છેદો, ભાગો અને અનુસૂચિઓ ઉમેરાયા તથા કેટલીક જોગવાઈઓ રદ થઈ.

ખાસ નોંધ: મૂળ બંધારણના આંકડા અને સુધારાઓ પછીની રચનાને અલગ રાખવી. અનુચ્છેદોના ક્રમાંક વચ્ચે અક્ષરવાળા નવા અનુચ્છેદો ઉમેરાતા હોવાથી માત્ર છેલ્લો ક્રમાંક જોઈને કુલ સંખ્યા નક્કી કરી શકાય નહીં.

3. બંધારણ વિસ્તૃત હોવાનાં કારણો

- ભારતની વિવિધતા: ભાષા, ધર્મ, સંસ્કૃતિ, સામાજિક સ્થિતિ અને પ્રાદેશિક જરૂરિયાતોમાં મોટા તફાવતો હોવાથી અનેક વિશિષ્ટ જોગવાઈઓ જરૂરી બની.

- કેન્દ્ર અને રાજ્યોની વ્યવસ્થા: બંધારણમાં કેન્દ્ર ઉપરાંત રાજ્યોની શાસનરચનાનું પણ વર્ણન છે.

- વહીવટી વિગતો: જાહેર સેવાઓ, ચૂંટણી, નાણાકીય સંબંધો અને બંધારણીય સંસ્થાઓ અંગે વિગતવાર જોગવાઈઓ છે.

- સામાજિક પરિવર્તનનો હેતુ: અસ્પૃશ્યતા નાબૂદી, સમાનતા, શિક્ષણ અને નબળા વર્ગોના રક્ષણ માટે જોગવાઈઓ કરવામાં આવી.

- સંક્રમણની જરૂરિયાત: બ્રિટિશ શાસનથી સ્વતંત્ર લોકશાહી વ્યવસ્થામાં પરિવર્તન માટે અનેક વ્યવસ્થાઓ કરવી પડી.

4. લેખિત હોવા છતાં પરંપરાનું મહત્વ

- ભારતનું બંધારણ લેખિત છે, છતાં શાસનની દરેક બાબતનું સંપૂર્ણ વર્ણન તેમાં નથી.

- સંસદીય પરંપરાઓ, અદાલતી અર્થઘટનો અને સામાન્ય કાયદાઓ પણ શાસનની કામગીરીને આકાર આપે છે. તેથી બંધારણનો અભ્યાસ તેના લખાણ સાથે તેના વ્યવહારુ અમલને ધ્યાનમાં રાખીને કરવો જોઈએ.

- ભારતીય બંધારણમાં મુખ્યત્વે નીચેની બાબતોનું લેખિત વર્ણન છે:

- કેન્દ્ર અને રાજ્યોની શાસનવ્યવસ્થા.
- ધારાસભા, કારોબારી અને ન્યાયપાલિકાની રચના.
- નાગરિકોના અધિકારો.
- રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો.
- નાગરિકોની મૂળભૂત ફરજો.
- કેન્દ્ર-રાજ્ય સંબંધો.
- ચૂંટણી અને જાહેર સેવાઓ.
- કટોકટી અને બંધારણ સુધારાની પ્રક્રિયા.
- સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓ.

2. વિસ્તારની દૃષ્ટિએ વિશિષ્ટ સ્થાન

- ભારતીય બંધારણને સામાન્ય રીતે વિશ્વના સર્વાધિક વિસ્તૃત લેખિત રાષ્ટ્રીય બંધારણ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

સંઘીય માળખું અને એકાત્મક લક્ષણો

1. સંઘીય વ્યવસ્થાનો અર્થ
 - સંઘીય વ્યવસ્થામાં શાસનની સત્તાઓ બંધારણ દ્વારા કેન્દ્ર અને પ્રાદેશિક સરકારો વચ્ચે વહેંચાય છે.
 - ભારતમાં:
 - રાષ્ટ્રીય સ્તરે સંઘ સરકાર.
 - રાજ્ય સ્તરે રાજ્ય સરકારો.
 - કાર્ય કરે છે.
 - બંનેને પોતાની સત્તાઓ બંધારણમાંથી મળે છે.
2. રાજ્યોનો સંઘ
 - અનુચ્છેદ 1 અનુસાર ભારત, એટલે કે ભારતવર્ષ, રાજ્યોનો સંઘ છે.
 - ભારતીય રાજ્યોને સંઘમાંથી એકતરફી રીતે અલગ થવાનો અધિકાર નથી.
3. મુખ્ય સંઘીય લક્ષણો

લક્ષણ	અર્થ
બે સ્તરની મુખ્ય સરકારો	કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારો
સત્તાઓની વહેંચણી	સંઘ, રાજ્ય અને સમવર્તી યાદીઓ
લેખિત બંધારણ	સત્તાઓ અને સંબંધોની સ્પષ્ટ જોગવાઈ
બંધારણની સર્વોચ્ચતા	બંને સરકારો બંધારણને આધીન
સ્વતંત્ર ન્યાયપાલિકા	બંધારણીય વિવાદોનો ન્યાયિક ઉકેલ
રાજ્યસભા	કેન્દ્રીય ધારાસભામાં રાજ્યોનું પ્રતિનિધિત્વ
કેટલીક સુધારાઓમાં રાજ્યોની ભાગીદારી	સંઘીય જોગવાઈઓના રક્ષણ માટે

4. સત્તાઓની ત્રણ યાદીઓ
 - સાતમી અનુસૂચિમાં ત્રણ યાદીઓ છે:
 - સંઘ યાદી: સંરક્ષણ, વિદેશી બાબતો અને ચલણ જેવા રાષ્ટ્રીય વિષયો.
 - રાજ્ય યાદી: પોલીસ, જાહેર વ્યવસ્થા અને જાહેર આરોગ્ય જેવા વિષયો.
 - સમવર્તી યાદી: ફોજદારી કાયદો, શિક્ષણ અને વનો જેવા વિષયો.
 - મુખ્ય સત્તાવહેંચણીનો આધાર અનુચ્છેદ 246 છે. કેટલીક વિશિષ્ટ જોગવાઈઓ આ સામાન્ય વહેંચણીમાં અપવાદો ઊભા કરે છે.
5. એકાત્મક અથવા કેન્દ્રને મજબૂત બનાવતાં લક્ષણો
 - અવશિષ્ટ ધારાસભાકીય સત્તાઓ સંસદ પાસે છે.
 - ભારતમાં એકલ નાગરિકત્વ છે.
 - ન્યાયતંત્રનું સંકલિત માળખું છે.
 - રાજ્યપાલની નિમણૂક રાષ્ટ્રપતિ કરે છે.
 - કટોકટીમાં કેન્દ્રની સત્તાઓ વિસ્તરે છે.
 - સંસદ નિર્ધારિત પ્રક્રિયાથી રાજ્યોનાં નામ, સીમા અને વિસ્તાર બદલી શકે છે.
 - કેટલીક પરિસ્થિતિઓમાં સંસદ રાજ્ય યાદીના વિષયો પર કાયદા બનાવી શકે છે.
 - અખિલ ભારતીય સેવાઓ કેન્દ્ર અને રાજ્યના વહીવટને જોડે છે.

6. રાજ્યોની સીમામાં ફેરફાર
 - અનુચ્છેદ 3 હેઠળ સંબંધિત વિધેયક માટે રાજ્ય વિધાનમંડળનો અભિપ્રાય માગવામાં આવે છે, પરંતુ તેનો અભિપ્રાય સંસદ માટે બંધનકારક નથી.
 - રાજ્યની સંમતિ અને રાજ્યનો અભિપ્રાય – બંને એકસરખી બાબતો નથી.
7. યોગ્ય મૂલ્યાંકન
 - ભારતને મજબૂત કેન્દ્રવાળી સંઘીય વ્યવસ્થા તરીકે સમજવું વધુ યોગ્ય છે. કેન્દ્રની વિશાળ સત્તાઓ હોવા છતાં રાજ્યોની બંધારણીય ઓળખ અને સત્તાઓ અસ્તિત્વમાં રહે છે.

સંસદીય શાસન પદ્ધતિ

1. મુખ્ય અર્થ
 - સંસદીય પદ્ધતિમાં કારોબારી ધારાસભાને જવાબદાર હોય છે. સરકારનું અસ્તિત્વ લોકપ્રતિનિધિઓના વિશ્વાસ પર આધારિત રહે છે.
 - ભારતમાં કેન્દ્ર અને રાજ્યોમાં આ પદ્ધતિ અપનાવવામાં આવી છે.
2. બંધારણીય અને વાસ્તવિક વડા

સ્તર	બંધારણીય વડા	સરકારના વાસ્તવિક રાજકીય વડા
કેન્દ્ર	રાષ્ટ્રપતિ	વડાપ્રધાન
રાજ્ય	રાજ્યપાલ	મુખ્યમંત્રી

- રાષ્ટ્રપતિની મોટાભાગની કારોબારી કામગીરી મંત્રીપરિષદની સહાય અને સલાહ પ્રમાણે થાય છે. રાજ્યપાલના સંદર્ભમાં બંધારણ માન્ય વિવેકાધીન ક્ષેત્રો પણ છે.
- 3. મંત્રીપરિષદ
 - અનુચ્છેદ 74: રાષ્ટ્રપતિને સહાય અને સલાહ આપતી મંત્રીપરિષદ.
 - અનુચ્છેદ 163: રાજ્યપાલને સહાય અને સલાહ આપતી મંત્રીપરિષદ.
 - કેન્દ્રમાં વડાપ્રધાન અને રાજ્યમાં મુખ્યમંત્રી તેનું નેતૃત્વ કરે છે.
- 4. સામૂહિક જવાબદારી
 - અનુચ્છેદ 75(3) મુજબ કેન્દ્રની મંત્રીપરિષદ લોકસભાને સામૂહિક રીતે જવાબદાર છે.
 - અનુચ્છેદ 164(2) મુજબ રાજ્યની મંત્રીપરિષદ વિધાનસભાને સામૂહિક રીતે જવાબદાર છે.
- આનો અર્થ:
 - મંત્રીપરિષદ એક સંયુક્ત રાજકીય એકમ તરીકે કાર્ય કરે છે.
 - સરકારના નિર્ણયો માટે સામૂહિક જવાબદારી રહે છે.
 - અવિશ્વાસ પ્રસ્તાવ પસાર થાય તો સમગ્ર મંત્રીપરિષદ પદ છોડવું પડે છે.
- 5. ધારાસભા અને કારોબારી વચ્ચેનો સંબંધ
 - મંત્રીઓ સામાન્ય રીતે ધારાસભાના સભ્યો હોય છે.
 - કોઈ બિનસભ્ય વ્યક્તિ મંત્રી બને તો તેણે છ મહિનાની અંદર સંબંધિત ધારાસભાનું સભ્યપદ મેળવવું પડે છે, નહીં તો તે મંત્રી રહી શકતી નથી.

6

બંધારણનું મૂળભૂત માળખું

૧. બંધારણમાં સુધારો કરવાની સત્તા તેની બદલાતી જરૂરિયાતોને અનુરૂપ છે. પરંતુ સુધારાના નામે બંધારણની ઓળખ અને આધારભૂત મૂલ્યો નષ્ટ કરી શકાય નહીં. આ મર્યાદાને મૂળભૂત માળખાનો સિદ્ધાંત કહે છે.

મૂળભૂત માળખાનો સિદ્ધાંત

૧. મૂળભૂત માળખાનો સિદ્ધાંત કહે છે કે:
૧. સંસદ બંધારણની જોગવાઈઓમાં સુધારો કરી શકે છે, પરંતુ તેના મૂળભૂત માળખાને નષ્ટ અથવા ગંભીર રીતે નુકસાન પહોંચાડી શકતી નથી.

મુખ્ય લક્ષણો

૧. આ ન્યાયિક અર્થઘટનથી વિકસેલો સિદ્ધાંત છે.
૨. બંધારણમાં તેની અલગ પૂર્ણ સૂચિ નથી.
૩. સંસદની અનુચ્છેદ 368 હેઠળની સત્તા પર મર્યાદા મૂકે છે.
૪. સુધારાની અસર તપાસવામાં આવે છે.
૫. ન્યાયિક સમીક્ષા દ્વારા તેનું રક્ષણ થાય છે.

મૂળભૂત અધિકાર અને મૂળભૂત માળખું

મુદ્દો	મૂળભૂત અધિકારો	મૂળભૂત માળખું
આધાર	ભાગ IIIમાં લખાયેલી જોગવાઈઓ	ન્યાયિક અર્થઘટનથી ઓળખાયેલાં આધારભૂત તત્ત્વો
મુખ્ય હેતુ	વ્યક્તિ અને સમૂહોના અધિકારોનું રક્ષણ	બંધારણની મૂળ ઓળખનું રક્ષણ
સુધારો	મર્યાદાઓ સાથે શક્ય	નષ્ટ કે ગંભીર રીતે નુકસાન કરી શકાય નહીં
ઉદાહરણ	સમાનતા, સ્વતંત્રતા	લોકશાહી, સંઘવાદ, ન્યાયિક સમીક્ષા

૧. સામાન્ય ભૂલ: ભાગ IIIનો દરેક શબ્દ બદલવાથી મૂળભૂત માળખાનો ભંગ થાય એવું નથી. ફેરફારની પ્રકૃતિ અને અસર તપાસવી પડે છે.

કેશવાનંદ ભારતી કેસ

૧. કેસનું નામ: કેશવાનંદ ભારતી વિરુદ્ધ કેરળ રાજ્ય.
૨. ચુકાદાની તારીખ: 24 એપ્રિલ, 1973.
૩. ખંડપીઠ: 13 ન્યાયાધીશો.
૪. બહુમતી: 7:6.
૫. તત્કાલીન મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ: એસ. એમ. સિકરી.

પૃષ્ઠભૂમિ

૧. કેશવાનંદ ભારતી કેરળના એક ધાર્મિક મઠના વડા હતા. જમીન સુધારણા સંબંધિત વિવાદની પૃષ્ઠભૂમિમાં સંસદની બંધારણ સુધારવાની સત્તાનો વ્યાપ મુખ્ય પ્રશ્ન બન્યો.
૨. કેસમાં 24મા, 25મા અને 29મા સુધારાની માન્યતા સંબંધિત પ્રશ્નો પણ વિચારવામાં આવ્યા.

મુખ્ય પ્રશ્ન

૧. શું સંસદ અનુચ્છેદ 368 હેઠળ બંધારણની કોઈ પણ જોગવાઈને કોઈ પણ હદ સુધી બદલી શકે?

નિર્ણયનો સાર

૧. સંસદની સુધારાસત્તા વ્યાપક છે.
૨. મૂળભૂત અધિકારોમાં પણ સુધારો થઈ શકે છે.
૩. પરંતુ બંધારણનું મૂળભૂત માળખું નષ્ટ કરી શકાતું નથી.
૪. આમુખ બંધારણનો ભાગ છે.
૫. સુધારો અને બંધારણની મૂળ ઓળખનો વિનાશ અલગ બાબતો છે.

ન્યાયમૂર્તિ એચ. આર. ખન્નાની ભૂમિકા

૧. ન્યાયમૂર્તિ ખન્નાનો અભિપ્રાય આ નિર્ણયમાં નિર્ણાયક મહત્વ ધરાવતો હતો: સુધારાની સત્તા હોવા છતાં બંધારણનું મૂળ સ્વરૂપ જાળવવું જરૂરી છે.

પરીક્ષાસૂત્ર:

➤ 24 એપ્રિલ, 1973 → 13 ન્યાયાધીશો → 7:6 → મૂળભૂત માળખું.

મૂળભૂત માળખાનાં મુખ્ય તત્ત્વો

૧. નીચેના તત્ત્વો વિવિધ ચુકાદાઓમાં મૂળભૂત માળખાના ભાગ તરીકે ઓળખાયા છે. આ તમામની એક જ કેસમાં એકસરખી પૂર્ણ સૂચિ જાહેર થઈ નહોતી.

1. બંધારણની સર્વોચ્ચતા

૧. સંસદ, કાર્યપાલિકા અને ન્યાયપાલિકા બંધારણથી સત્તા મેળવે છે.
૨. કોઈ અંગ પોતાને બંધારણથી ઉપર મૂકી શકતું નથી.
૩. સામાન્ય કાયદો બંધારણવિરોધી હોય તો અમાન્ય થઈ શકે છે.

2. પ્રજાસત્તાક અને લોકશાહી

૧. રાજ્યનું સર્વોચ્ચ પદ વંશપરંપરાગત નથી.
૨. સત્તાનો આધાર જનતા છે.
૩. ચૂંટાયેલી અને જવાબદાર સરકાર જરૂરી છે.
૪. બંધારણીય રીતે શાંતિપૂર્ણ સત્તાપરિવર્તન શક્ય રહેવું જોઈએ.

3. ધર્મનિરપેક્ષતા

૧. રાજ્ય કોઈ ધર્મના આધારે નાગરિક અધિકારોમાં ગેરકાયદેસર ભેદભાવ ન કરે.
૨. ધાર્મિક સ્વતંત્રતા અને સમાન નાગરિક દરજ્જાનું રક્ષણ થાય.
૩. રાજ્યની કામગીરી બંધારણીય ધોરણો પર ચાલે.
૪. મુખ્ય કેસ: એસ. આર. બોમ્મઈ, 1994.

૧. ભારતીય બંધારણનું આમુખ તેના મૂળભૂત આદર્શો અને હેતુઓનું સંક્ષિપ્ત નિવેદન છે. તે જણાવે છે કે બંધારણની સત્તાનો મૂળ આધાર કોણ છે, ભારત કેવા પ્રકારનું રાજ્ય છે અને નાગરિકો માટે કયા મૂલ્યો સ્થાપિત કરવા માગે છે.
૨. આમુખમાં દર્શાવેલા ન્યાય, સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને બંધુતાના આદર્શો બંધારણની વિવિધ જોગવાઈઓને દિશા આપે છે. તેથી આમુખને સમજવાથી સમગ્ર બંધારણની વિચારધારા સમજવામાં સરળતા રહે છે.

આમુખનો સરળ ગુજરાતી ભાવાર્થ

૧. નીચેનું લખાણ આમુખનો અભ્યાસ માટેનો સરળ ભાવાર્થ છે:
૨. અમે, ભારતના લોકો, ભારતને સાર્વભૌમ, સમાજવાદી, ધર્મનિરપેક્ષ, લોકશાહી પ્રજાસત્તાક બનાવવાનો અને તેના તમામ નાગરિકોને સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય ન્યાય; વિચાર, અભિવ્યક્તિ, માન્યતા, ધર્મ અને ઉપાસનાની સ્વતંત્રતા; દરજ્જા અને તકની સમાનતા પ્રાપ્ત કરાવવાનો તથા વ્યક્તિનું ગૌરવ અને રાષ્ટ્રની એકતા અને અખંડિતતા સુનિશ્ચિત કરતી બંધુતા વિકસાવવાનો સંકલ્પ કરીએ છીએ. અમારી બંધારણસભામાં 26 નવેમ્બર, 1949ના રોજ આ બંધારણને સ્વીકારીએ છીએ, અધિનિયમિત કરીએ છીએ અને પોતાને અર્પણ કરીએ છીએ.
૩. આમુખના અધિકૃત લખાણમાં મૂળભૂત શબ્દોનો ક્રમ અને 42મા સુધારાથી થયેલા ઉમેરા નોંધાયેલા છે.

આમુખનો અર્થ

1. પરિચયાત્મક નિવેદન
૧. આમુખ એટલે દસ્તાવેજની શરૂઆતમાં આવતું એવું નિવેદન, જે તેના મુખ્ય હેતુઓ અને વિચારધારાને સ્પષ્ટ કરે.
૨. બંધારણના સંદર્ભમાં તે માત્ર વિષયસૂચિ કે પ્રારંભિક નોંધ નથી. તે ભારતની બંધારણીય ઓળખ અને રાષ્ટ્રીય સંકલ્પનું નિવેદન છે.
2. મુખમાંથી મળતી ચાર મુખ્ય માહિતી

બાબત	આમુખમાં દર્શાવેલો આધાર
બંધારણની સત્તાનો સ્ત્રોત	ભારતના લોકો
ભારતીય રાજ્યનું સ્વરૂપ	સાર્વભૌમ, સમાજવાદી, ધર્મનિરપેક્ષ, લોકશાહી પ્રજાસત્તાક
બંધારણના મુખ્ય હેતુઓ	ન્યાય, સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને બંધુતા
બંધારણ સ્વીકારવાની તારીખ	26 નવેમ્બર, 1949

3. આમુખનું મહત્વ

૧. બંધારણના ઘડવૈયાઓના હેતુઓ સમજાવે છે.
૨. વિવિધ અનુચ્છેદોના અર્થઘટનમાં માર્ગદર્શન આપે છે.
૩. શાસનવ્યવસ્થાની નૈતિક અને રાજકીય દિશા દર્શાવે છે.
૪. વ્યક્તિ અને રાજ્ય વચ્ચેના સંબંધનો મૂળ આધાર સ્પષ્ટ કરે છે.
૫. બંધારણના મૂળભૂત માળખાને ઓળખવામાં મદદ કરે છે.

4. કાનૂની ઉપયોગની મર્યાદા

૧. આમુખ પોતે સરકારને કોઈ નવી, સ્વતંત્ર સત્તા આપતું નથી. તે બંધારણની સ્પષ્ટ જોગવાઈને બદલી પણ શકતું નથી.
૨. પરંતુ કોઈ જોગવાઈના અર્થમાં અસ્પષ્ટતા હોય ત્યારે તેના હેતુને સમજવા આમુખ ઉપયોગી બને છે.
૩. આમુખ બંધારણનો ભાગ છે, પરંતુ માત્ર આમુખના આધારે દરેક આદર્શ માટે સીધો અદાલતી આદેશ મેળવી શકાય એવો અર્થ નથી.

આમુખનો સ્ત્રોત

1. આમુખ રાખવાની પ્રેરણા
૧. બંધારણની શરૂઆતમાં પ્રજાની સત્તા અને રાષ્ટ્રીય હેતુઓ દર્શાવતું આમુખ રાખવાની પ્રેરણા સામાન્ય રીતે અમેરિકાના બંધારણ સાથે જોડવામાં આવે છે.
૨. “અમે, ભારતના લોકો” જેવી શરૂઆત લોકસત્તાનો વિચાર વ્યક્ત કરે છે.
2. ભારતીય આમુખનો મુખ્ય વૈચારિક આધાર
૧. ભારતીય આમુખનો મુખ્ય વૈચારિક આધાર જવાહરલાલ નેહરુ દ્વારા રજૂ કરાયેલ ઉદ્દેશ્ય પ્રસ્તાવ છે.
૨. તેમાં ભારતની સ્વતંત્રતા, પ્રજાની સત્તા, ન્યાય, સમાનતા અને વિવિધ સમુદાયોના રક્ષણ માટેના હેતુઓ દર્શાવાયા હતા.
3. ભારતીય અનુભવનું યોગદાન
૧. આમુખની વિચારધારા પાછળ માત્ર વિદેશી પ્રેરણા નહોતી. તેમાં:
૨. સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ.
૩. સામાજિક સુધારણા આંદોલનો.
૪. શોષણ અને ભેદભાવ સામેનો સંઘર્ષ.
૫. રાષ્ટ્રીય એકતાની જરૂરિયાત.
૬. બંધારણસભાની ચર્ચાઓનું મહત્વપૂર્ણ યોગદાન હતું.
4. જરૂરી ભેદ

પ્રશ્ન	જવાબ
આમુખ રાખવાની પરંપરાની મુખ્ય પ્રેરણા કયા દેશમાંથી?	અમેરિકા
ભારતીય આમુખનો મુખ્ય વૈચારિક આધાર કયો?	ઉદ્દેશ્ય પ્રસ્તાવ
ઉદ્દેશ્ય પ્રસ્તાવ કોણે રજૂ કર્યો?	જવાહરલાલ નેહરુ

૧. ઉદ્દેશ્ય પ્રસ્તાવ અને બંધારણનિર્માણ વચ્ચેનો સંબંધ બંધારણસભાના મૂળ દસ્તાવેજોમાં સ્પષ્ટ થાય છે.

ઉદ્દેશ્ય પ્રસ્તાવ

1. રજૂઆત અને સ્વીકૃતિ

વિગત	માહિતી
રજૂ કરનાર	જવાહરલાલ નેહરુ
રજૂઆતની તારીખ	13 ડિસેમ્બર, 1946
સ્વીકૃતિની તારીખ	22 જાન્યુઆરી, 1947
મુખ્ય હેતુ	ભાવિ બંધારણની દિશા અને આદર્શો નક્કી કરવા

2. મુખ્ય ઘોષણાઓ

ઉદ્દેશ્ય પ્રસ્તાવમાં મુખ્યત્વે નીચેના વિચારો હતા:

- ભારતને સ્વતંત્ર અને સાર્વભૌમ પ્રજાસત્તાક બનાવવું.
 - ભારતના વિવિધ પ્રદેશોને એક સંઘમાં ગોઠવવા.
 - શાસનની સત્તાનો આધાર પ્રજા હોવો.
 - સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય ન્યાય સુનિશ્ચિત કરવો.
 - દરજા અને તકની સમાનતા સ્થાપિત કરવી.
 - વિચાર, અભિવ્યક્તિ, માન્યતા, ધર્મ અને અન્ય સ્વતંત્રતાઓનું રક્ષણ કરવું.
 - લઘુમતીઓ, પછાત વર્ગો અને આદિવાસી વિસ્તારો માટે રક્ષણ આપવું.
 - રાષ્ટ્રની અખંડિતતા અને આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિને પ્રોત્સાહન આપવું.
- ### 3. બંધારણનિર્માણમાં ભૂમિકા
- આ પ્રસ્તાવ બંધારણસભા માટે કાર્યદિશા બન્યો. ત્યારબાદ વિવિધ સમિતિઓએ અધિકારો, સત્તાવહેંચણી અને શાસનસંસ્થાઓ અંગે વિગતવાર જોગવાઈઓ તૈયાર કરી.
 - ઉદ્દેશ્ય પ્રસ્તાવ અને આમુખ એકસરખાં નથી.
 - ઉદ્દેશ્ય પ્રસ્તાવ વધુ વિસ્તૃત રાજકીય અને બંધારણીય ઘોષણા હતો. આમુખ તેના મુખ્ય આદર્શોનું સંક્ષિપ્ત અને વિકસિત સ્વરૂપ છે.
 - વિભાજન અને બદલાયેલી પરિસ્થિતિને કારણે ઉદ્દેશ્ય પ્રસ્તાવની દરેક સંસ્થાકીય દરખાસ્ત અંતિમ બંધારણમાં યથાવત્ આવી નહોતી.

“અમે, ભારતના લોકો”

1. લોકસત્તાની ઘોષણા

- આ શબ્દો દર્શાવે છે કે બંધારણની અંતિમ સત્તાનો આધાર ભારતની પ્રજા છે.
 - બંધારણ કોઈ રાજા, વિદેશી સંસદ અથવા એક વ્યક્તિની ભેટ તરીકે રજૂ થતું નથી.
- ### 2. પ્રજા અને શાસનસંસ્થાઓનો સંબંધ
- પ્રજા બંધારણીય સત્તાનો મૂળ આધાર છે.
 - બંધારણ શાસનસંસ્થાઓની રચના કરે છે.
 - શાસનસંસ્થાઓ બંધારણ મુજબ સત્તાનો ઉપયોગ કરે છે.
 - સરકાર પ્રજાના હિત માટે કાર્ય કરે છે અને જવાબદારી ધરાવે છે.
- ### 3. બંધારણસભાની ભૂમિકા
- બંધારણસભાએ ભારતના લોકોના નામે બંધારણ ઘસું અને સ્વીકાર્યું.
 - જોકે બંધારણસભા સાર્વત્રિક પુખ્ત મતાધિકારના આધારે સીધી ચૂંટાયેલી નહોતી અને બંધારણ પર રાષ્ટ્રવ્યાપી જનમતસંગ્રહ પણ થયો નહોતો.

આ હકીકત અને આમુખની લોકસત્તાની ઘોષણા અલગ સ્તરની બાબતો છે: એક રચનાની ઐતિહાસિક પદ્ધતિ દર્શાવે છે, બીજી બંધારણીય સત્તાનું મૂળ જણાવે છે.

4. રાષ્ટ્રીય એકતા

“ભારતના લોકો”નો ઉલ્લેખ સમગ્ર દેશની એક સંયુક્ત રાજકીય ઓળખ દર્શાવે છે.

તે ભાષા, ધર્મ, જાતિ અને પ્રદેશથી ઉપર ઊઠીને સામાન્ય ભારતીય નાગરિકજીવનનો આધાર આપે છે.

5. બહુમતીની સત્તા પણ મર્યાદિત

લોકસત્તાનો અર્થ ચૂંટાયેલી બહુમતીને અમર્યાદિત સત્તા મળે એવો નથી. બહુમતી પણ મૂળભૂત અધિકારો અને અન્ય બંધારણીય મર્યાદાઓને આધીન છે.

સાર્વભૌમ

1. અર્થ

સાર્વભૌમ એટલે ભારત પોતાના આંતરિક અને બાહ્ય બાબતોના નિર્ણયો સ્વતંત્ર રીતે લેવા સક્ષમ રાજ્ય છે.

તે કોઈ વિદેશી સત્તાને રાજકીય રીતે આધીન નથી.

2. આંતરિક સાર્વભૌમતા

દેશની અંદર શાસનવ્યવસ્થા, કાયદા અને જાહેર નીતિઓ નક્કી કરવાની સત્તા બંધારણીય સંસ્થાઓ દ્વારા વપરાય છે.

ઉદાહરણ તરીકે:

- કાયદા બનાવવું.
- જાહેર વ્યવસ્થા જાળવવી.
- કરવ્યવસ્થા ઘડવી.
- ન્યાયનું સંચાલન કરવું.

3. બાહ્ય સાર્વભૌમતા

ભારત પોતાની વિદેશનીતિ નક્કી કરી શકે છે.

તેમાં:

- અન્ય દેશો સાથે સંબંધો.
- આંતરરાષ્ટ્રીય કરારો.
- રાજદ્વારી સંબંધો.
- રાષ્ટ્રીય સુરક્ષા.
- આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓમાં ભાગીદારી જેવી બાબતો આવે છે.

4. આંતરરાષ્ટ્રીય સહકારનો અર્થ

સ્વેચ્છાએ આંતરરાષ્ટ્રીય કરાર કરવો અથવા સંસ્થામાં જોડાવું એ પોતે સાર્વભૌમતા ગુમાવવાનું નથી.

સ્વતંત્ર રાજ્ય પોતાના હિતો અને બંધારણીય પ્રક્રિયાઓ અનુસાર આંતરરાષ્ટ્રીય જવાબદારીઓ સ્વીકારી શકે છે.

5. સરકારની સત્તા સાથેનો ભેદ

ભારત સાર્વભૌમ છે, પરંતુ તેની સરકાર બંધારણથી ઉપર નથી.

રાષ્ટ્રની સ્વતંત્રતા અને સરકારની અમર્યાદિત સત્તા – બંને અલગ બાબતો છે.

8

સંઘ અને તેનું રાજ્યક્ષેત્ર

૧. ભારતીય બંધારણનો ભાગ 1 – અનુચ્છેદ 1થી 4 ભારતના નામ, તેના રાજ્યક્ષેત્ર, નવા રાજ્યોના પ્રવેશ અને રાજ્યોની પુનઃરચના અંગે જોગવાઈ કરે છે.
૨. આ જોગવાઈઓ ભારતની રાષ્ટ્રીય એકતા જાળવવાની સાથે વહીવટી, ભાષાકીય અને પ્રાદેશિક જરૂરિયાતો પ્રમાણે આંતરિક રાજ્યરચનામાં ફેરફાર કરવાની વ્યવસ્થા આપે છે.

ખાસ નોંધ: બંધારણની જોગવાઈ માટે અહીં ‘અનુચ્છેદ’ અને નાગરિકત્વ અધિનિયમની જોગવાઈ માટે ‘કલમ’ શબ્દ વપરાયો છે.

૩ અનુચ્છેદ 1

1. મુખ્ય વિષય
૧. અનુચ્છેદ 1 ભારતના નામ અને રાજ્યક્ષેત્ર અંગે છે. તેમાં ત્રણ મુખ્ય બાબતો જણાવવામાં આવી છે:
- ભારત, એટલે કે ઈન્ડિયા, રાજ્યોનો સંઘ છે.
 - રાજ્યો અને તેમના રાજ્યક્ષેત્રો પ્રથમ અનુસૂચિમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે છે.
 - ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાં રાજ્યો, કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો અને પ્રાપ્ત કરવામાં આવે તેવા અન્ય પ્રદેશોનો સમાવેશ થાય છે.
2. ભારતના રાજ્યક્ષેત્રના ઘટકો

ઘટક	અર્થ
રાજ્યોનાં રાજ્યક્ષેત્રો	ભારતીય રાજ્યોનો પ્રદેશ
કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો	પ્રથમ અનુસૂચિમાં દર્શાવેલા કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો
પ્રાપ્ત કરાયેલા અન્ય પ્રદેશો	ભારત દ્વારા કાયદેસર રીતે પ્રાપ્ત થાય તેવા પ્રદેશો

3. ‘ભારતનું રાજ્યક્ષેત્ર’નો વ્યાપ
૧. ભારતનું રાજ્યક્ષેત્ર માત્ર રાજ્યો પૂરતું મર્યાદિત નથી. તેમાં કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો અને પ્રાપ્ત કરાયેલા અન્ય પ્રદેશો પણ સામેલ થાય છે.

ખાસ નોંધ: પ્રથમ અનુસૂચિનો સંબંધ રાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોનાં નામ તથા રાજ્યક્ષેત્ર સાથે છે.

૩ ઈન્ડિયા એટલે ભારત

1. બંને બંધારણીય નામ
૧. અનુચ્છેદ 1ના અંગ્રેજી પાઠમાં “India, that is Bharat” શબ્દપ્રયોગ છે.
૨. તેનો અર્થ એક જ દેશ માટે ‘ઈન્ડિયા’ અને ‘ભારત’ બંને નામોની બંધારણીય માન્યતા છે.
2. અલગ રાજકીય એકમો નથી
૧. ‘ઈન્ડિયા’ અને ‘ભારત’ને:
૨. બે અલગ દેશ.

૩. બે અલગ શાસનવ્યવસ્થા.
૪. અલગ પ્રકારના નાગરિકો ધરાવતા પ્રદેશો તરીકે સમજવું ખોટું છે.
3. નામ અને શાસનસ્વરૂપ
૧. અનુચ્છેદ 1 દેશનું નામ અને સંઘીય ઓળખ દર્શાવે છે. આમુખ તેના સાર્વભૌમ, સમાજવાદી, ધર્મનિરપેક્ષ, લોકશાહી પ્રજાસત્તાક સ્વરૂપની ઘોષણા કરે છે.

૩ રાજ્યોનો સંઘ

1. અર્થ
૧. ભારતમાં કેન્દ્ર અને રાજ્યો વચ્ચે બંધારણીય સત્તાવહેંચણી છે. છતાં ભારતનું અસ્તિત્વ રાજ્યોની ઈચ્છાથી તોડી શકાય તેવું નથી.
2. ‘સંઘ’ શબ્દનું મહત્વ
૧. બંધારણસભામાં ડૉ. આંબેડકરે સમજાવ્યું હતું કે ભારતીય સંઘ રાજ્યો વચ્ચેના એવા કરારથી બન્યો નથી, જેમાં કોઈ રાજ્યને અલગ થઈ જવાનો અધિકાર હોય.
૨. તેના બે મુખ્ય અર્થ છે:
૩. ભારતીય સંઘનું અસ્તિત્વ અખંડ છે.
૪. કોઈ રાજ્યને એકતરફી રીતે સંઘમાંથી અલગ થવાનો અધિકાર નથી.
3. રાજ્યોની ઓળખમાં ફેરફાર શક્ય
૧. રાજ્યોનું અસ્તિત્વ બંધારણીય છે, પરંતુ તેમના નામ, સીમા, વિસ્તાર, સંખ્યા કાયદેસર પ્રક્રિયાથી બદલાઈ શકે છે.
4. સંઘીયતા નાબૂદ થતી નથી
૧. રાજ્યની સીમામાં ફેરફાર કરવાની સંસદની સત્તાનો અર્થ રાજ્યો પાસે પોતાની બંધારણીય સત્તાઓ નથી એવો નથી.
૨. રાજ્યોને ધારાસભાકીય, કારોબારી અને નાણાકીય ક્ષેત્રોમાં બંધારણ દ્વારા સત્તાઓ આપવામાં આવી છે.

૩ નવા રાજ્યનો પ્રવેશ

1. અનુચ્છેદ 2
૧. સંસદ કાયદા દ્વારા યોગ્ય માને તેવી શરતો પર:
૨. નવા રાજ્યને સંઘમાં પ્રવેશ આપી શકે છે.
૩. નવા રાજ્યની સ્થાપના કરી શકે છે.
2. મુખ્ય હેતુ
૧. આ જોગવાઈ ભારતના સંઘમાં નવા રાજ્યના સમાવેશ માટે બંધારણીય માર્ગ આપે છે.

૧. તેને સામાન્ય રીતે સંઘની બહારના રાજ્યના પ્રવેશ અથવા નવા રાજ્યની સ્થાપનાની સત્તા સાથે જોડવામાં આવે છે.
૩. પ્રવેશની શરતો
૧. સંસદ સંબંધિત કાયદામાં રાજ્યના પ્રવેશ અને સ્થાપના માટે જરૂરી શરતો નક્કી કરી શકે છે.
૪. અનુચ્છેદ ૨ અને ૩નો પ્રાથમિક ભેદ

અનુચ્છેદ	મુખ્ય બાબત
૨	નવા રાજ્યનો પ્રવેશ અથવા સ્થાપના
૩	અસ્તિત્વમાં રહેલા રાજ્યો અને પ્રદેશોની આંતરિક પુનઃરચના

૨. રાજ્યરચનાનાં ઉદાહરણો

રાજ્ય / રાજ્યો	રચનાની તારીખ	મુખ્ય ઘટના
ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્ર	૧ મે, ૧૯૬૦	બોમ્બે રાજ્યનું વિભાજન
છત્તીસગઢ	૧ નવેમ્બર, ૨૦૦૦	મધ્ય પ્રદેશમાંથી રચના
ઉત્તરાખંડ	૯ નવેમ્બર, ૨૦૦૦	ઉત્તર પ્રદેશમાંથી રચના; શરૂઆતનું નામ ઉત્તરાંચલ
ઝારખંડ	૧૫ નવેમ્બર, ૨૦૦૦	બિહારમાંથી રચના
તેલંગાણા	૨ જૂન, ૨૦૧૪	આંધ્ર પ્રદેશમાંથી રચના

૩. રાજ્યરચના પાછળનાં પરિબળો

૧. ભાષાકીય ઓળખ, વહીવટી સુવિધા.
૨. પ્રાદેશિક વિકાસ.
૩. સાંસ્કૃતિક વિશિષ્ટતા.
૪. ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ.
૫. સ્થાનિક રાજકીય માંગણીઓ.
૬. આ પરિબળો રાજ્યરચનાની માંગને પ્રેરણા આપે છે; અંતિમ કાનૂની પ્રક્રિયા બંધારણ મુજબ થાય છે.

૬. રાજ્યની સીમા અથવા નામમાં ફેરફાર

૧. સંસદ શું કરી શકે?

૧. અનુચ્છેદ ૩ મુજબ સંસદ:

- રાજ્યનો વિસ્તાર વધારી શકે.
- રાજ્યનો વિસ્તાર ઘટાડી શકે.
- સીમાઓ બદલી શકે.
- રાજ્યનું નામ બદલી શકે.
- નવું રાજ્ય રચી શકે.

૨. પ્રક્રિયા

૧. પ્રથમ પગલું – રાષ્ટ્રપતિની ભલામણ: સંબંધિત વિધેયક સંસદના કોઈપણ ગૃહમાં રજૂ કરતાં પહેલાં રાષ્ટ્રપતિની ભલામણ જરૂરી છે.
૨. બીજું પગલું – રાજ્યનો અભિપ્રાય: પ્રસ્તાવથી રાજ્યનો વિસ્તાર, સીમા અથવા નામ અસરગ્રસ્ત થતું હોય તો રાષ્ટ્રપતિ તેને સંબંધિત રાજ્ય વિધાનમંડળ સમક્ષ અભિપ્રાય માટે મોકલે છે.
૩. ત્રીજું પગલું – સમયમર્યાદા: રાજ્યએ રાષ્ટ્રપતિએ નક્કી કરેલી અથવા વધારેલી મુદતમાં અભિપ્રાય આપવાનો હોય છે. મુદત પૂરી થયા પછી પ્રક્રિયા આગળ વધી શકે છે.
૪. ચોથું પગલું – સંસદમાં નિર્ણય: સંસદ સામાન્ય કાયદાની પ્રક્રિયા મુજબ વિધેયક પસાર કરે છે.

૧. પ્રદેશ પ્રાપ્ત કરવો, રાજ્યને પ્રવેશ આપવો અને રાજ્યની પુનઃરચના કરવી – પરસ્પર સંબંધિત છતાં અલગ બાબતો છે.

૬. નવા રાજ્યની રચના

૧. અનુચ્છેદ ૩ હેઠળની સત્તા

૧. સંસદ કાયદા દ્વારા:

૧. કોઈ રાજ્યમાંથી પ્રદેશ અલગ કરી શકે.
૨. બે કે વધુ રાજ્યોને જોડીને નવું રાજ્ય બનાવી શકે.
૩. રાજ્યોના ભાગોને જોડીને નવું રાજ્ય બનાવી શકે.
૪. કોઈ પ્રદેશને રાજ્યના ભાગ સાથે જોડી શકે

૩. અભિપ્રાય અને સંમતિનો ભેદ

૧. રાજ્યનો અભિપ્રાય માગવો જરૂરી છે; રાજ્યની સંમતિ મેળવવી જરૂરી નથી.
૨. રાજ્ય વિધાનમંડળનો અભિપ્રાય સંસદ માટે બંધનકારક નથી.
૩. કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશ અંગે વિશેષતા
૪. અનુચ્છેદ ૩ની મુખ્ય સત્તાઓમાં ‘રાજ્ય’ શબ્દમાં કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશનો સમાવેશ થાય છે. પરંતુ રાજ્ય વિધાનમંડળને અભિપ્રાય માટે મોકલવાની શરતમાં કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશનો સમાવેશ થતો નથી.

૫. આંતરિક સીમા અને વિદેશને પ્રદેશ સોંપવાનો ભેદ

૧. રાજ્યો વચ્ચેની આંતરિક સીમા બદલવી અને ભારતીય પ્રદેશ વિદેશી રાજ્યને સોંપવો એકસરખું નથી. ભારતીય પ્રદેશના હસ્તાંતરણમાં બંધારણીય સુધારાની જરૂરિયાત ઊભી થઈ શકે છે.
૨. અનુચ્છેદ ૩ની સત્તા અને રાજ્યનો અભિપ્રાય મેળવવાની પ્રક્રિયા તેના મૂળ પાઠમાં સ્પષ્ટ છે.

૬. અનુચ્છેદ ૧ થી ૪

અનુચ્છેદ	મુખ્ય વિષય
૧	સંઘનું નામ અને રાજ્યક્ષેત્ર
૨	નવા રાજ્યોનો પ્રવેશ અથવા સ્થાપના
૩	નવા રાજ્યની રચના; વિસ્તાર, સીમા/નામમાં ફેરફાર
૪	અનુચ્છેદ ૨ અને ૩ હેઠળના કાયદામાં અનુસૂચિઓ અને આનુષંગિક જોગવાઈઓના ફેરફાર

૬. અનુચ્છેદ ૪નું મહત્વ

૧. અનુચ્છેદ ૨ અથવા ૩ હેઠળના કાયદામાં:

૧. પ્રથમ અનુસૂચિમાં જરૂરી ફેરફાર.

9

ભારતીય નાગરિકત્વ

- નાગરિકત્વ વ્યક્તિ અને રાજ્ય વચ્ચેનો કાનૂની સંબંધ છે. તે વ્યક્તિને રાજ્યના રાજકીય સમુદાયનું સભ્યપદ આપે છે અને તેની સાથે અધિકારો તથા જવાબદારીઓ જોડે છે.
- ભારતીય નાગરિકત્વનો અભ્યાસ બે સ્તરે કરવો જરૂરી છે:
- ❖ બંધારણના અનુચ્છેદ 5થી 11: બંધારણના પ્રારંભ સમયે નાગરિકત્વ અને સંસદની સત્તા.
- ❖ નાગરિકત્વ અધિનિયમ, 1955: નાગરિકત્વ મેળવવા અને ગુમાવવાની ચાલુ કાનૂની વ્યવસ્થા.

ખાસ નોંધ :

- બંધારણના અનુચ્છેદ 5થી 8 મુજબ 26 જાન્યુઆરી, 1950ના પ્રારંભિક નાગરિકત્વ સાથે સંબંધિત છે.
- આજના જન્મ, નોંધણી અથવા દેશીયકરણના પ્રશ્નો માટે નાગરિકત્વ અધિનિયમ, 1955ની જોગવાઈઓ જોવી પડે છે.

❖ નાગરિકત્વનો અર્થ

1. કાનૂની સભ્યપદ
- નાગરિકત્વ વ્યક્તિને રાજ્યના પૂર્ણ રાજકીય સભ્ય તરીકે ઓળખ આપે છે.
2. નાગરિક અને વિદેશી
- ભારતમાં રહેતો દરેક વ્યક્તિ ભારતીય નાગરિક હોવો જરૂરી નથી.
- કોઈ વિદેશી વ્યક્તિ કાયદેસર રીતે ભારતમાં રહેતી હોય, કામ કરતી હોય અથવા અભ્યાસ કરતી હોય તો પણ તેને આપોઆપ નાગરિકત્વ મળતું નથી.
3. અધિકારોનો ભેદ
- ❖ અનુચ્છેદ 19 જેવી કેટલીક જોગવાઈઓનો લાભ નાગરિકોને મળે છે.
- ❖ અનુચ્છેદ 14 અને 21 જેવી જોગવાઈઓ વ્યક્તિઓને રક્ષણ આપે છે.
- ❖ મતદાર બનવા માટે ભારતીય નાગરિકત્વ સહિતની કાનૂની પાત્રતા જરૂરી છે.
4. અલગ બાબતો
- નાગરિકત્વ, જન્મસ્થળ, નિવાસ અને અધિવાસ એકસરખાં નથી.
- ભારતમાં જન્મ્યો હોવાનો પ્રશ્ન પણ જન્મતારીખ અને લાગુ કાનૂની શરતો સાથે તપાસવો પડે છે.

❖ બંધારણના અનુચ્છેદ 5 થી 11

- આ જોગવાઈઓ ભાગ 2માં છે.

અનુચ્છેદ	વિષય
5	બંધારણના પ્રારંભ સમયે નાગરિકત્વ
6	પાકિસ્તાનથી ભારતમાં સ્થળાંતર કરનાર ચોક્કસ વ્યક્તિઓ
7	ભારતમાંથી પાકિસ્તાન સ્થળાંતર કરનાર ચોક્કસ વ્યક્તિઓ
8	ભારતની બહાર રહેતા ભારતીય મૂળના ચોક્કસ લોકો
9	સ્વેચ્છાએ વિદેશી નાગરિકત્વ મેળવનાર વ્યક્તિ
10	નાગરિકત્વના હકોનું ચાલુ રહેવું
11	નાગરિકત્વ અંગે કાયદો કરવાની સંસદની સત્તા

❖ બંધારણ અમલ સમયે નાગરિકત્વ

1. અનુચ્છેદ 5 – ભારતમાં અધિવાસ
- બંધારણના પ્રારંભ સમયે ભારતમાં અધિવાસ ધરાવતી વ્યક્તિ નીચેની પૈકી કોઈ એક શરત પૂરી કરતી હોય તો નાગરિકત્વ માટે પાત્ર હતી:
- ❖ તેનો જન્મ ભારતમાં થયો હોય.
- ❖ તેના માતા કે પિતામાંથી કોઈનો જન્મ ભારતમાં થયો હોય.
- ❖ બંધારણના પ્રારંભ પહેલાંના ઓછામાં ઓછા પાંચ વર્ષ ભારતમાં સામાન્ય રીતે નિવાસ કર્યો હોય.
- અધિવાસની શરત સાથે ઉપરની ત્રણમાંથી એક શરત જરૂરી હતી. માત્ર પાંચ વર્ષ રહેવાની વાતને અધિવાસથી અલગ કરીને વાંચવી નહીં.
2. અનુચ્છેદ 6 – પાકિસ્તાનથી ભારતમાં સ્થળાંતર
- આ જોગવાઈમાં વ્યક્તિ અથવા તેના માતા-પિતા અથવા દાદા-દાદી/નાના-નાનીમાંથી કોઈનો કાયદામાં નિર્ધારિત અવિભાજિત ભારતમાં જન્મ અને અન્ય શરતો મહત્વપૂર્ણ હતી.

સ્થળાંતરનો સમય	મુખ્ય વધારાની શરત
19 જુલાઈ, 1948 પહેલાં	સ્થળાંતર પછી ભારતમાં સામાન્ય નિવાસ
19 જુલાઈ, 1948ના રોજ અથવા પછી	નિર્ધારિત અધિકારી સમક્ષ નોંધણી; અરજી પહેલાં ઓછામાં ઓછા છ મહિનાનો નિવાસ

- આ બંધારણના પ્રારંભની ઐતિહાસિક વ્યવસ્થા છે; તેને આજની તમામ સ્થળાંતર અરજીઓ માટેનો સામાન્ય નિયમ માનવો નહીં.
- 3. અનુચ્છેદ 7 – પાકિસ્તાન ગયેલા લોકો
- 1 માર્ચ, 1947 પછી ભારતમાંથી પાકિસ્તાન સ્થળાંતર કરનાર વ્યક્તિ માટે સામાન્ય રીતે અનુચ્છેદ 5 અને 6 હેઠળ નાગરિકત્વ માન્ય થતું નહોતું.
- પરંતુ પુનર્વસવાટ અથવા કાયમી પરત આવવાની પરવાનગી હેઠળ ભારતમાં પાછા આવેલા લોકો માટે અપવાદ હતો. તેમના માટે અનુચ્છેદ 6ની નોંધણીસંબંધિત વ્યવસ્થા લાગુ પડતી હતી.

10

મૂળભૂત અધિકારો – સામાન્ય પરિચય

૧. મૂળભૂત અધિકારો વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને ગૌરવનું રક્ષણ કરતી બંધારણીય જોગવાઈઓ છે. તેઓ જાહેર સત્તાના મનસ્વી ઉપયોગ સામે રક્ષણ આપે છે અને કેટલાક ક્ષેત્રોમાં ખાનગી વ્યક્તિઓ દ્વારા થતા શોષણ સામે પણ લાગુ પડે છે.
૨. આ અધિકારોની વિશેષતા એ છે કે તેમના ભંગ સામે ન્યાયાલયનો આશરો લઈ શકાય છે. તેથી તેઓ માત્ર આદર્શોની ઘોષણા નહીં, પરંતુ બંધારણીય ઉપાય સાથે જોડાયેલા અધિકારો છે.

ભાગ ૩

૧. બંધારણમાં સ્થાન

૧. મૂળભૂત અધિકારો ભારતીય બંધારણના ભાગ ૩માં સમાવિષ્ટ છે.
૨. આ ભાગ વ્યક્તિ અને રાજ્ય વચ્ચેના સંબંધમાં રાજ્યની સત્તાને મર્યાદિત કરે છે તથા વ્યક્તિના વિકાસ માટે આવશ્યક સ્વતંત્રતાઓનું રક્ષણ કરે છે.

૨. મુખ્ય હેતુઓ

૧. મનસ્વી શાસન સામે રક્ષણ.
૨. સમાન નાગરિક દરજ્જો.

૧. વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા.

૨. શોષણનો વિરોધ.

૩. ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક વિવિધતાનું રક્ષણ.

૪. અધિકારભંગ સામે અસરકારક ન્યાયિક ઉપાય.

૩. લોકશાહી સાથેનો સંબંધ

૧. માત્ર ચૂંટણીથી લોકશાહી પૂર્ણ થતી નથી. નાગરિકો નિર્ભય રીતે વિચારી શકે, બોલી શકે, સંગઠિત થઈ શકે અને સરકારના ગેરકાયદેસર કાર્યને પડકારી શકે તે પણ જરૂરી છે.
૨. મૂળભૂત અધિકારો લોકશાહીને આ આધાર પૂરો પાડે છે.

અનુચ્છેદ ૧૨થી ૩૫

૧. વિષયવાર ગોઠવણી

અનુચ્છેદ	મુખ્ય વિષય
૧૨	‘રાજ્ય’ની વ્યાખ્યા
૧૩	મૂળભૂત અધિકારો સાથે અસંગત કાયદા
૧૪ થી ૧૮	સમાનતાનો અધિકાર
૧૯ થી ૨૨	સ્વતંત્રતાનો અધિકાર
૨૩ થી ૨૪	શોષણ વિરુદ્ધનો અધિકાર
૨૫ થી ૨૮	ધાર્મિક સ્વતંત્રતાનો અધિકાર
૨૯ થી ૩૦	સાંસ્કૃતિક અને શૈક્ષણિક અધિકારો
૩૧	મિલકત અંગેનો મૂળ અનુચ્છેદ – ૨૬
૩૧-૧ થી ૩૧-૮	નિર્ધારિત કાયદાઓને બચાવતી વિશેષ જોગવાઈઓ
૩૨	બંધારણીય ઉપચારનો અધિકાર
૩૩	સશસ્ત્ર દળો વગેરે માટે અધિકારોમાં ફેરફાર કરવાની સંસદની સત્તા
૩૪	લશ્કરી કાયદો અમલમાં હોય ત્યારે વિશેષ જોગવાઈ
૩૫	કેટલીક બાબતોમાં કાયદો કરવાની સંસદની સત્તા

૨. છ મુખ્ય જૂથો

૧. મૂળભૂત અધિકારોને સામાન્ય રીતે છ મુખ્ય જૂથોમાં વહેંચવામાં આવે છે. મૂળ બંધારણમાં મિલકતનો અધિકાર પણ અલગ મૂળભૂત અધિકાર હતો.

૩. અનુચ્છેદ ૩૩નું મહત્વ

૧. સંસદ કાયદા દ્વારા સશસ્ત્ર દળો, જાહેર વ્યવસ્થા જાળવનાર દળો અને નિર્ધારિત અન્ય સેવાઓના સભ્યોના અધિકારોને ફરજપાલન અને શિસ્ત માટે જરૂરી હદ સુધી મર્યાદિત કરી શકે છે.

૨. દરેક સરકારી અધિકારીને પોતાની ઈચ્છાથી આવા અધિકારો ઘટાડવાની સત્તા નથી.

‘રાજ્ય’નો અર્થ – અનુચ્છેદ ૧૨

૧. સામાન્ય રાજ્ય કરતાં વ્યાપક અર્થ

૧. અહીં ‘રાજ્ય’નો અર્થ માત્ર ગુજરાત કે મહારાષ્ટ્ર જેવા રાજ્યથી નથી. ભાગ ૩ માટે આ શબ્દનો વિશાળ અર્થ છે.

11

રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો – DPSP

- ભારતીય બંધારણ વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા અને સમાનતાનું રક્ષણ કરવાની સાથે રાજ્યને લોકોના સામાજિક અને આર્થિક કલ્યાણ માટે કાર્ય કરવાની દિશા આપે છે. આ દિશા દર્શાવતી જોગવાઈઓને રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો કહેવામાં આવે છે.
- તેમનું અંગ્રેજી નામ Directive Principles of State Policy છે, જેનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ DPSP છે. ગરીબી, અસમાનતા અને શોષણ ઘટાડીને ન્યાયપૂર્ણ સમાજ સ્થાપવામાં આ સિદ્ધાંતોનું વિશેષ મહત્વ છે.

ભાગ IV – Part IV

- રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોનો સમાવેશ ભારતીય બંધારણના ભાગ IVમાં કરવામાં આવ્યો છે.
- આ સિદ્ધાંતો સરકારને કાયદા બનાવતી વખતે, નીતિઓ ઘડતી વખતે અને વહીવટ ચલાવતી વખતે અનુસરવાના સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય આદર્શો દર્શાવે છે.
- તેમની મુખ્ય વિશેષતાઓ આ પ્રમાણે છે:
- તેઓ રાજ્યને લોકકલ્યાણ માટે સક્રિય પગલાં લેવાની દિશા આપે છે.
- તેઓ કાયદા અને જાહેર નીતિઓના ઘડતરમાં માર્ગદર્શન આપે છે.
- તેમનો સીધો અમલ કરાવવા માટે અદાલતમાં દાવો કરી શકાતો નથી.
- છતાં તેઓ દેશના શાસનમાં મૂળભૂત મહત્વ ધરાવે છે.
- કાયદા બનાવતી વખતે તેમને લાગુ પાડવાની રાજ્યની બંધારણીય ફરજ છે.

ખાસ નોંધ: માર્ગદર્શક સિદ્ધાંત પોતે સીધો ન્યાયપ્રવર્તનીય નથી; પરંતુ તેનો અમલ કરવા બનાવાયેલા કાયદા હેઠળ મળતા અધિકારો કાયદાની જોગવાઈ મુજબ અદાલતમાં અમલમાં મુકાવી શકાય છે.

અનુચ્છેદ 36થી 51

- રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો અનુચ્છેદ 36થી 51માં આપવામાં આવ્યા છે. તેમાં પાછળથી ઉમેરાયેલા અનુચ્છેદ 39A, 43A, 43B અને 48Aનો પણ સમાવેશ થાય છે.
- અનુચ્છેદ 36 : ‘રાજ્ય’ની વ્યાખ્યા
- સંદર્ભથી અન્ય અર્થ જરૂરી ન હોય ત્યાં સુધી ભાગ IVમાં ‘રાજ્ય’નો અર્થ ભાગ IIIમાં આપેલા અર્થ જેવો જ છે.
- અર્થાત્ તેમાં મુખ્યત્વે નીચેની સંસ્થાઓનો સમાવેશ થાય છે:
- ભારત સરકાર અને સંસદ.
- રાજ્ય સરકારો અને રાજ્ય વિધાનમંડળો.
- સ્થાનિક સત્તામંડળો.
- અનુચ્છેદ 12ના અર્થમાં આવતાં અન્ય સત્તામંડળો.
- અહીં ‘રાજ્ય’નો અર્થ માત્ર ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર વગેરે ઘટક રાજ્યો પૂરતો મર્યાદિત નથી.

અનુચ્છેદ 37 : સિદ્ધાંતોનો અમલ

- આ અનુચ્છેદ ત્રણ મહત્વપૂર્ણ બાબતો જણાવે છે:
- 1. ભાગ IVની જોગવાઈઓ કોઈ અદાલત દ્વારા સીધી અમલમાં મુકાવી શકાય તેવી નથી.

2. આ સિદ્ધાંતો દેશના શાસનમાં મૂળભૂત છે.
3. કાયદા બનાવતી વખતે આ સિદ્ધાંતો લાગુ પાડવાની રાજ્યની ફરજ છે.

ખાસ નોંધ: DPSPની બિનન્યાયપ્રવર્તનીયતા અને શાસનમાં તેમનું મૂળભૂત મહત્વ – બંને અનુચ્છેદ 37માં દર્શાવ્યાં છે.

DPSPનો ઉદ્દેશ

- માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ કલ્યાણકારી રાજ્યની સ્થાપના કરવાનો છે. કલ્યાણકારી રાજ્ય લોકોના શિક્ષણ, આરોગ્ય, રોજગાર, જીવનધોરણ અને સામાજિક સુરક્ષા માટે જવાબદારી સ્વીકારે છે.
- તેમના મુખ્ય ઉદ્દેશો નીચે મુજબ છે:
- 1. સામાજિક અને આર્થિક ન્યાય
- 2. અસમાનતા ઘટાડવી
- 3. માનવગૌરવપૂર્ણ જીવન
- 4. લોકોને પૂરતી આજીવિકા, યોગ્ય કામકાજની પરિસ્થિતિઓ, પોષણ અને આરોગ્યની સુવિધાઓ મળે તે દિશામાં કાર્ય કરવું.
- 5. નબળા વર્ગોનું રક્ષણ
- 6. બાળકો, શ્રમિકો, અનુસૂચિત જાતિઓ, અનુસૂચિત જનજાતિઓ અને અન્ય નબળા વર્ગોના હિતોનું રક્ષણ કરવું.
- 7. લોકશાહીનું સામાજિક અને આર્થિક વિસ્તરણ
- 8. મતદાનના અધિકાર સાથે લોકોને શિક્ષણ, આરોગ્ય અને આજીવિકાની વાસ્તવિક તકો મળે તે માટે પ્રયત્ન કરવો.
- 9. વ્યાપક જાહેર હિત
- 10. ગ્રામસ્વરાજ, પર્યાવરણ સંરક્ષણ, સાંસ્કૃતિક વારસાની જાળવણી અને આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિને પ્રોત્સાહન આપવું.

DPSPના પ્રકાર

- અભ્યાસની સરળતા માટે માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોને સામાન્ય રીતે ત્રણ પ્રકારમાં વહેંચવામાં આવે છે:

પ્રકાર	મુખ્ય વિચાર
સમાજવાદી સિદ્ધાંતો	સામાજિક-આર્થિક ન્યાય અને કલ્યાણ
ગાંધીવાદી સિદ્ધાંતો	ગ્રામસ્વરાજ, કુટિર ઉદ્યોગ અને નબળા વર્ગોનું ઉત્થાન
ઉદારવાદી-બૌદ્ધિક સિદ્ધાંતો	આધુનિક શાસન, શિક્ષણ, પર્યાવરણ અને આંતરરાષ્ટ્રીય સહકાર

ખાસ નોંધ: બંધારણે પોતે આ ત્રણ વર્ગોમાં વિભાજન કર્યું નથી. આ શૈક્ષણિક વર્ગીકરણ છે. એક જ અનુચ્છેદમાં એક કરતાં વધુ પ્રકારના વિચારો હોઈ શકે છે.

સમાજવાદી સિદ્ધાંતો

સમાજવાદી સિદ્ધાંતો સામાજિક અને આર્થિક અસમાનતા ઘટાડવા તથા સમાજના દરેક વ્યક્તિને ગૌરવપૂર્ણ જીવનની તક આપવા પર ભાર મૂકે છે.

અનુચ્છેદ	મુખ્ય જોગવાઈ
38	લોકકલ્યાણકારી સામાજિક વ્યવસ્થા અને અસમાનતા ઘટાડવી
39	પૂરતી આજીવિકા, સંસાધનોનું સામાન્ય હિતમાં વિતરણ અને શોષણ સામે રક્ષણ
39-A	સમાન ન્યાય અને મફત કાનૂની સહાય
41	કામ, શિક્ષણ અને નિર્ધારિત પરિસ્થિતિઓમાં જાહેર સહાય
42	ન્યાયસંગત અને માનવોચિત કામકાજની સ્થિતિ તથા પ્રસૂતિ સહાય
43	શ્રમિકો માટે નિર્વાહયોગ્ય વેતન અને યોગ્ય જીવનધોરણ
43-A	ઉદ્યોગોના સંચાલનમાં શ્રમિકોની ભાગીદારી
47	પોષણ, જીવનધોરણ અને જાહેર આરોગ્યમાં સુધારો

આ સિદ્ધાંતોમાં આર્થિક વિકાસના લાભો સમાજના વ્યાપક વર્ગ સુધી પહોંચાડવાનો વિચાર રહેલો છે.

ગાંધીવાદી સિદ્ધાંતો

ગાંધીવાદી સિદ્ધાંતોમાં ગામડાંનો વિકાસ, સ્થાનિક સ્વરાજ, સ્વાવલંબન, કુટિર ઉદ્યોગો અને વંચિત વર્ગોના ઉત્થાનનો સમાવેશ થાય છે.

અનુચ્છેદ	ગાંધીવાદી વિચાર સાથે સંબંધિત જોગવાઈ
40	ગ્રામપંચાયતોનું સંગઠન
43	ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં કુટિર ઉદ્યોગોને પ્રોત્સાહન
43-B	સહકારી મંડળીઓને પ્રોત્સાહન
46	નબળા વર્ગો, ખાસ કરીને અનુસૂચિત જાતિ અને જનજાતિના હિતોનું રક્ષણ
47	આરોગ્યને હાનિકારક નશાકારક પદાર્થોના સેવન પર પ્રતિબંધ માટે પ્રયાસ
48	ગાય, વાછરડાં અને અન્ય દૂધાળાં તથા ખેતીમાં કામ લાગતાં ઢોરનું સંરક્ષણ

ખાસ નોંધ: અનુચ્છેદ 43માં શ્રમિકોના જીવનધોરણ ઉપરાંત કુટિર ઉદ્યોગોનો પણ ઉલ્લેખ છે. તેથી તે સમાજવાદી અને ગાંધીવાદી - બંને વિચારો સાથે જોડાય છે.

ઉદારવાદી-બૌદ્ધિક સિદ્ધાંતો

આ સિદ્ધાંતો આધુનિક અને તર્કસંગત જાહેર વ્યવસ્થા, બાળકના વિકાસ, પર્યાવરણ, ન્યાયપાલિકાની સ્વતંત્રતા અને આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિને પ્રોત્સાહન આપે છે.

અનુચ્છેદ	મુખ્ય જોગવાઈ
44	સમાન નાગરિક સંહિતા
45	છ વર્ષથી ઓછી ઉંમરના બાળકોની પ્રારંભિક સંભાળ અને શિક્ષણ
48	ખેતી અને પશુપાલનનું આધુનિક તથા વૈજ્ઞાનિક સંગઠન
48-A	પર્યાવરણ, જંગલો અને વન્યજીવોનું સંરક્ષણ
49	રાષ્ટ્રીય મહત્વનાં સ્મારકો, સ્થળો અને વસ્તુઓનું રક્ષણ
50	ન્યાયપાલિકાને કારોબારીથી અલગ કરવી
51	આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિ અને સુરક્ષાને પ્રોત્સાહન

મહત્વપૂર્ણ અનુચ્છેદોની વિગતવાર સમજૂતી

- ❖ **અનુચ્છેદ 38 : લોકકલ્યાણ અને અસમાનતા ઘટાડવી**
- રાજ્યએ એવી સામાજિક વ્યવસ્થા સ્થાપવા અને તેનું રક્ષણ કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ જેમાં સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય ન્યાય રાષ્ટ્રીય જીવનની તમામ સંસ્થાઓમાં પ્રતિબિંબિત થાય.
- **અનુચ્છેદ 38(2) મુજબ રાજ્યએ:**
- ❖ આવકની અસમાનતા ઓછી કરવી.
- ❖ દરજ્જા, સુવિધાઓ અને તકોની અસમાનતા દૂર કરવા પ્રયાસ કરવો.
- ❖ વ્યક્તિઓ ઉપરાંત જુદા વિસ્તારોમાં રહેતા અથવા જુદા વ્યવસાયોમાં રોકાયેલા લોકોના સમૂહો વચ્ચેની અસમાનતા ઘટાડવી.
- **અનુચ્છેદ 38(2) 44મા બંધારણીય સુધારા અધિનિયમ, 1978 દ્વારા ઉમેરાયો હતો.**
- **ઉદાહરણ:** પછાત વિસ્તારોમાં શિક્ષણ, આરોગ્ય અને માળખાકીય સુવિધાઓનો વિકાસ આ સિદ્ધાંતની દિશામાં લેવાયેલું પગલું હોઈ શકે છે.

- ૧. ભારતીય બંધારણ નાગરિકોને અધિકારો આપવાની સાથે દેશ, સમાજ, પર્યાવરણ અને અન્ય વ્યક્તિઓ પ્રત્યેની જવાબદારીઓ પણ દર્શાવે છે. આ જવાબદારીઓને મૂળભૂત ફરજો કહેવામાં આવે છે.
- ૨. બંધારણનો આદર કરવો, દેશની એકતા જાળવવી, જાહેર મિલકતનું રક્ષણ કરવું, વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણ વિકસાવવો અને બાળકોને શિક્ષણની તક આપવી – આ મૂળભૂત ફરજોનાં ઉદાહરણો છે.
- ૩. મૂળભૂત ફરજોનો હેતુ નાગરિકોમાં જવાબદારી, સહિષ્ણુતા, બંધુત્વ અને જાહેર હિત પ્રત્યેની સભાનતા વિકસાવવાનો છે.

ભાગ IV-A : મૂળભૂત ફરજો

- ૪. મૂળભૂત ફરજોનો સમાવેશ બંધારણના ભાગ IV-A, એટલે કે ભાગ ચાર-Aમાં થાય છે.
- ૫. આ ભાગ મૂળ બંધારણમાં નહોતો.
- ૬. તેને 42મા બંધારણીય સુધારા અધિનિયમ, 1976 દ્વારા ઉમેરવામાં આવ્યો હતો.
- ૭. આ ભાગમાં માત્ર એક અનુચ્છેદ છે – અનુચ્છેદ 51-A.
- ૮. શરૂઆતમાં દસ મૂળભૂત ફરજો હતી.
- ૯. 86મા બંધારણીય સુધારા દ્વારા એક ફરજ ઉમેરાતાં તેમની સંખ્યા અગિયાર થઈ.

મૂળભૂત ફરજોનો પ્રેરણાસ્રોત

- ૧૦. ભારતીય બંધારણમાં મૂળભૂત ફરજો ઉમેરવાની પ્રેરણા પૂર્વ સોવિયેત સંઘના બંધારણમાંથી લેવામાં આવી હતી.
- ૧૧. ભારતીય પરિસ્થિતિને અનુરૂપ તેમાં સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામના આદર્શો, સાંસ્કૃતિક વારસો, સંવાદિતા અને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણ જેવી બાબતોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો.

ત્રણ ભાગોનો તફાવત

બંધારણનો ભાગ	વિષય	અનુચ્છેદ
ભાગ III	મૂળભૂત અધિકારો	12 થી 35
ભાગ IV	રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો	36 થી 51
ભાગ IV-A	મૂળભૂત ફરજો	51-A

અનુચ્છેદ 51-A

- ૧૨. અનુચ્છેદ 51-A ભારતના દરેક નાગરિકની મૂળભૂત ફરજો દર્શાવે છે. તેમાં (a) થી (k) સુધીના અગિયાર ઉપખંડો છે.
- 1. ફરજો ભારતીય નાગરિકોને લાગુ પડે છે
- ૨. અનુચ્છેદ 51-Aમાં ભારતના દરેક નાગરિકની ફરજોનો ઉલ્લેખ છે.
- ૩. તેથી આ અનુચ્છેદ હેઠળની મૂળભૂત ફરજો ભારતીય નાગરિકો માટે છે.
- ૪. વિદેશીઓને ભારતમાં લાગુ પડતા સામાન્ય કાયદાઓનું પાલન કરવું પડે છે; પરંતુ અનુચ્છેદ 51-A તેમને ભારતીય નાગરિકોની જેમ સંબોધતો નથી.
- 5. કેટલીક ફરજો કાર્ય કરવાની પ્રેરણા આપે છે
- ૬. ઉદાહરણ તરીકે:

૭. પર્યાવરણનું રક્ષણ કરવું.

૮. વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણ વિકસાવવો.

૯. સાંસ્કૃતિક વારસો જાળવવો.

૧૦. બાળકને શિક્ષણની તક આપવી.

3. કેટલીક ફરજો ચોક્કસ વર્તનનો ત્યાગ કરવાનું કહે છે

૧૧. ઉદાહરણ તરીકે:

૧૨. હિંસાનો ત્યાગ કરવો.

૧૩. મહિલાઓના ગૌરવને હાનિ પહોંચાડતી પ્રથાઓ છોડવી.

4. અનુચ્છેદમાં સીધી સજાની જોગવાઈ નથી

૧૪. અનુચ્છેદ 51-A દરેક ફરજના ભંગ બદલ દંડ કે કેદની સજા નક્કી કરતો નથી.

૧૫. માત્ર આ અનુચ્છેદના આધારે દરેક પ્રકારના ફરજભંગ માટે આપમેળે સજા થઈ શકતી નથી.

૧૬. સંબંધિત વર્તન કોઈ અમલમાં રહેલા કાયદા હેઠળ ગુનો હોય તો તે કાયદા મુજબ કાર્યવાહી થઈ શકે છે.

5. બંધારણીય અર્થઘટનમાં મહત્વ

૧૭. મૂળભૂત ફરજો કાયદા અને બંધારણીય જોગવાઈઓના અર્થઘટનમાં માર્ગદર્શન આપી શકે છે.

૧૮. તેમની મદદથી જાહેર હિત, પર્યાવરણ સંરક્ષણ અને જવાબદાર નાગરિક વર્તનનું મહત્વ સમજાવી શકાય છે.

ખાસ નોંધ: મૂળભૂત ફરજો બંધારણીય જવાબદારીઓ છે; તેમના દરેક ભંગ માટે અનુચ્છેદ 51-Aમાં સ્વતંત્ર દંડવ્યવસ્થા નથી.

સ્વર્ણસિંહ સમિતિ

રચના અને પૃષ્ઠભૂમિ

૧૯. વર્ષ 1976માં સરદાર સ્વર્ણસિંહની અધ્યક્ષતામાં સમિતિ રચવામાં આવી હતી.

૨૦. આ સમિતિ કોંગ્રેસ પક્ષ દ્વારા બંધારણીય સુધારાઓ અંગે ભલામણો કરવા રચાઈ હતી.

૨૧. તે સમયની કટોકટીની પૃષ્ઠભૂમિમાં નાગરિકોની ફરજોને બંધારણમાં સ્થાન આપવાની ચર્ચા થઈ હતી.

મુખ્ય વિચાર

૨૨. નાગરિકો પોતાના અધિકારોની સાથે ફરજો પ્રત્યે પણ જાગૃત બને.

13

ભારતના રાષ્ટ્રપતિ

૧. ભારતમાં સંસદીય શાસનપદ્ધતિ છે. તેમાં રાષ્ટ્રપતિ રાષ્ટ્રના બંધારણીય વડા છે, જ્યારે વડાપ્રધાનના નેતૃત્વ હેઠળનું મંત્રીમંડળ વાસ્તવિક કાર્યપાલિકા તરીકે કાર્ય કરે છે.
૨. રાષ્ટ્રપતિનું પદ દેશની એકતા, બંધારણીય સાતત્ય અને સંસદીય વ્યવસ્થાનું મહત્વપૂર્ણ અંગ છે.

❏ બંધારણીય સ્થાન

૨. રાષ્ટ્રપતિ સંબંધિત મુખ્ય જોગવાઈઓ બંધારણના ભાગ Vમાં આપવામાં આવી છે.
૩. રાષ્ટ્રપતિ ભારતના રાષ્ટ્રપ્રમુખ છે.
૪. તેમને સામાન્ય રીતે ભારતના પ્રથમ નાગરિક તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.
૫. અનુચ્છેદ 53 મુજબ સંઘની કાર્યપાલિકા સત્તા રાષ્ટ્રપતિમાં નિહિત છે.
૬. આ સત્તાનો ઉપયોગ બંધારણ અનુસાર થાય છે.
૭. અનુચ્છેદ 74 મુજબ રાષ્ટ્રપતિને મદદ અને સલાહ આપવા વડાપ્રધાનના નેતૃત્વ હેઠળ મંત્રીપરિષદ હોય છે.

૩. પુનર્વિચાર પછી આપવામાં આવેલી સલાહ અનુસાર રાષ્ટ્રપતિએ કાર્ય કરવું પડે છે.
૪. તેથી રાષ્ટ્રપતિની બંધારણીય સત્તાઓને તેમની વ્યક્તિગત અને અમર્યાદિત સત્તાઓ તરીકે સમજવી નહીં.

❏ રાષ્ટ્રપ્રમુખ અને સરકારના વડા

પદ	ભૂમિકા
રાષ્ટ્રપતિ	રાષ્ટ્રના બંધારણીય વડા
વડાપ્રધાન	સરકારના વડા

❏ મંત્રીપરિષદની સલાહનું મહત્વ

૧. રાષ્ટ્રપતિ સામાન્ય રીતે મંત્રીપરિષદની સલાહ અનુસાર કાર્ય કરે છે.
૨. તેઓ મંત્રીપરિષદને તેની સલાહ પર પુનર્વિચાર કરવા કહી શકે છે.

ખાસ નોંધ: લોકસભામાં કોઈ પક્ષને સ્પષ્ટ બહુમતી ન મળે ત્યારે વડાપ્રધાનની નિમણૂક જેવી પરિસ્થિતિમાં રાષ્ટ્રપતિએ બંધારણીય પરંપરા અને બહુમતી મેળવવાની સંભાવનાના આધારે નિર્ણય લેવો પડે છે.

❏ અનુચ્છેદ 52

૧. અનુચ્છેદ 52 મુજબ ભારતના એક રાષ્ટ્રપતિ હશે.
૨. આ અનુચ્છેદ રાષ્ટ્રપતિના પદનું બંધારણીય અસ્તિત્વ સ્થાપિત કરે છે.
૩. રાષ્ટ્રપતિની કાર્યપાલિકા સત્તા અંગેની જોગવાઈ અનુચ્છેદ 53માં છે.

અનુચ્છેદ	વિષય
52	ભારતના રાષ્ટ્રપતિ
53	સંઘની કાર્યપાલિકા સત્તા
54	રાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણી
55	ચૂંટણીની પદ્ધતિ

૪. પ્રસ્તાવકો અને અનુમોદકો સંબંધિત નિર્વાચક મંડળના સભ્યો હોવા જોઈએ.

૫. જામીનગીરીની રકમ ₹15,000 છે.

❏ ચૂંટણીનો વિવાદ

૬. અનુચ્છેદ 71 મુજબ રાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણી અંગેના શંકા અને વિવાદોનો નિર્ણય સર્વોચ્ચ અદાલત કરે છે.
૭. તેનો નિર્ણય અંતિમ હોય છે.
૮. નિર્વાચક મંડળમાં કોઈ બેઠક ખાલી છે એટલા માત્રથી ચૂંટણીને પડકારી શકાતી નથી.
૯. ચૂંટણી પાછળથી અમાન્ય જાહેર થાય તો નિર્ણયની તારીખ પહેલાં રાષ્ટ્રપતિએ કરેલાં સત્તાવાર કાર્યો માત્ર તે કારણસર અમાન્ય બનતાં નથી.

❏ નિર્વાચક મંડળ

૧. અનુચ્છેદ 54 મુજબ રાષ્ટ્રપતિના નિર્વાચક મંડળમાં નીચેના સભ્યો આવે છે:

- લોકસભાના ચૂંટાયેલા સભ્યો.
- રાજ્યસભાના ચૂંટાયેલા સભ્યો.
- રાજ્યોની વિધાનસભાઓના ચૂંટાયેલા સભ્યો.
- રાષ્ટ્રીય રાજધાની પ્રદેશ દિલ્હી અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશ પુડુચેરીની વિધાનસભાઓના ચૂંટાયેલા સભ્યો.

❏ રાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણી

૨. રાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણી પરોક્ષ રીતે થાય છે.
૩. દેશના સામાન્ય મતદારો રાષ્ટ્રપતિ માટે સીધું મતદાન કરતા નથી.
૪. બંધારણમાં નિર્ધારિત નિર્વાચક મંડળના સભ્યો રાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણીમાં મતદાન કરે છે.
૫. ચૂંટણીનું સંચાલન ભારતનું ચૂંટણી પંચ કરે છે.
૬. અનુચ્છેદ 54 અને 55 ઉપરાંત રાષ્ટ્રપતિ અને ઉપરાષ્ટ્રપતિ ચૂંટણી અધિનિયમ, 1952 તથા સંબંધિત નિયમો ચૂંટણીની પ્રક્રિયાને નિયંત્રિત કરે છે.

❏ ઉમેદવારીની મુખ્ય શરતો

૨. ઉમેદવારના નામાંકન માટે ઓછામાં ઓછા 50 પ્રસ્તાવકો જરૂરી છે.
૩. ઓછામાં ઓછા અન્ય 50 અનુમોદકો જરૂરી છે.

❖ કોણ ભાગ લેતું નથી?

❖ સંસદના નામાંકિત સભ્યો.

❖ વિધાનસભાના નામાંકિત સભ્યો.

❖ રાજ્યની વિધાનપરિષદના સભ્યો.

❖ સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓના સભ્યો

સભ્યનો પ્રકાર	રાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણીમાં મતદાન
લોકસભાના ચૂંટાયેલા સભ્ય	હા
રાજ્યસભાના ચૂંટાયેલા સભ્ય	હા
રાજ્યસભાના નામાંકિત સભ્ય	ના
રાજ્ય વિધાનસભાના ચૂંટાયેલા સભ્ય	હા
વિધાનસભાના નામાંકિત સભ્ય	ના
વિધાનપરિષદના સભ્ય	ના
દિલ્હી-પુડુચેરી વિધાનસભાના ચૂંટાયેલા સભ્ય	હા

ખાસ નોંધ: અનુચ્છેદ 54ની સમજૂતીમાં દિલ્હી અને પુડુચેરીનો સ્પષ્ટ સમાવેશ છે. “તમામ કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોના ધારાસભ્યો” એવું સામાન્ય નિવેદન લખવું યોગ્ય નથી.

❖ મતનું મૂલ્ય

❖ રાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણીમાં દરેક મતદારના મતનું મૂલ્ય સરખું હોતું નથી.

❖ જુદા રાજ્યોના ધારાસભ્યોના મતનું મૂલ્ય અલગ હોઈ શકે છે.

❖ એક જ રાજ્યના તમામ ચૂંટાયેલા ધારાસભ્યોના મતનું મૂલ્ય સમાન હોય છે.

❖ લોકસભા અને રાજ્યસભાના દરેક ચૂંટાયેલા સાંસદના મતનું મૂલ્ય સમાન હોય છે.

❖ આવ્યવસ્થાનો હેતુ:

❖ રાજ્યો વચ્ચે વસ્તીના આધારે પ્રતિનિધિત્વમાં શક્ય તેટલી સમરૂપતા લાવવી.

❖ સમગ્ર રાજ્યસમૂહ અને સંઘ વચ્ચે મતમૂલ્યનું સંતુલન જાળવવું.

1. ધારાસભ્યના મતનું મૂલ્ય

❖ ધારાસભ્યના મતનું મૂલ્ય = રાજ્યની વસ્તી ÷ ચૂંટાયેલા વિધાનસભા સભ્યોની કુલ સંખ્યા ÷ 1,000

❖ ગણતરીમાં:

❖ રાજ્યની વસ્તીને ચૂંટાયેલા ધારાસભ્યોની કુલ સંખ્યાથી ભાગવામાં આવે છે.

❖ મળતા ભાગફળમાં રહેલા પૂર્ણ હજારોની સંખ્યા લેવામાં આવે છે.

❖ બાકી રહેલી સંખ્યા 500 અથવા વધુ હોય તો એક ઉમેરવામાં આવે છે.

❖ કાલ્પનિક ઉદાહરણ

❖ રાજ્યની વસ્તી: 2,00,00,000.

❖ ચૂંટાયેલા ધારાસભ્યો: 200.

❖ પ્રતિ ધારાસભ્ય વસ્તી: 1,00,000.

❖ મતનું મૂલ્ય: $1,00,000 \div 1,000 = 100$.

2. સાંસદના મતનું મૂલ્ય

❖ સાંસદના મતનું મૂલ્ય = તમામ સંબંધિત વિધાનસભાઓના ચૂંટાયેલા સભ્યોના કુલ મતમૂલ્યનો સરવાળો ÷ બંને ગૃહોના ચૂંટાયેલા સાંસદોની કુલ સંખ્યા

❖ અપૂર્ણાંક અડધાથી વધુ હોય તો એક ઉમેરાય છે.

❖ અડધો અથવા તેનાથી ઓછો અપૂર્ણાંક અવગણાય છે.

❖ વસ્તીનો આધાર

❖ અનુચ્છેદ 55ની જોગવાઈ મુજબ 2026 પછી લેવાતી પ્રથમ વસ્તીગણતરીના સંબંધિત આંકડા પ્રકાશિત થાય ત્યાં સુધી 1971ની વસ્તીગણતરીનો આધાર લેવાય છે.

❖ તેથી “2026 પૂરું થતાં જ આધાર આપમેળે બદલાઈ જાય છે” એવું નથી.

❖ ચૂંટણીવર્ષ સાથે ચાદ રાખવું

❖ 2022ની રાષ્ટ્રપતિ ચૂંટણીમાં એક ચૂંટાયેલા સાંસદના મતનું મૂલ્ય 700 હતું.

❖ આ સંખ્યા બંધારણમાં કાયમી ધોરણે નક્કી કરેલી નથી.

❖ ચૂંટણી પદ્ધતિ

❖ અનુચ્છેદ 55(3) મુજબ ચૂંટણીમાં:

❖ પ્રમાણસર પ્રતિનિધિત્વ પદ્ધતિ.

❖ એકલ સંક્રમણીય મત.

❖ ગુપ્ત મતદાન.

❖ પસંદગીક્રમ કેવી રીતે દર્શાવાય છે?

❖ મતદાર ઉમેદવારો સામે પોતાની પસંદગીનો ક્રમ દર્શાવે છે:

❖ પ્રથમ પસંદગી - 1.

❖ બીજી પસંદગી - 2.

❖ ત્રીજી પસંદગી - 3.

❖ પ્રથમ પસંદગી દર્શાવવી જરૂરી છે; ત્યાર પછીની પસંદગીઓ દર્શાવવી વૈકલ્પિક છે.

❖ વિજય માટે જરૂરી મતમૂલ્ય

❖ માન્ય મતોના કુલ મૂલ્યના અડધાથી વધુ મતમૂલ્ય મેળવવું જરૂરી છે.

❖ જરૂરી મતમૂલ્ય = કુલ માન્ય મતમૂલ્યના અડધાનો પૂર્ણાંક + 1

❖ કાલ્પનિક ઉદાહરણ: કુલ માન્ય મતમૂલ્ય 10,000 હોય તો વિજય માટે 5,001 જરૂરી થાય.

14

ઉપરાષ્ટ્રપતિ

૧. ઉપરાષ્ટ્રપતિનું પદ રાષ્ટ્રપતિના પદમાં ખાલી જગ્યા અથવા અસ્થાયી અસમર્થતા વખતે બંધારણીય સાતત્ય જાળવે છે. તેઓ રાજ્યસભાના પદેન અધ્યક્ષ પણ છે.

અનુચ્છેદ 63

૧. અનુચ્છેદ 63 મુજબ ભારતના એક ઉપરાષ્ટ્રપતિ હશે.

૧. તેમની બે મુખ્ય ભૂમિકાઓ છે:

1. રાજ્યસભાના પદેન અધ્યક્ષ તરીકે કાર્ય કરવું.
2. અનુચ્છેદ 65માં દર્શાવેલી પરિસ્થિતિમાં રાષ્ટ્રપતિ તરીકે કાર્ય કરવું અથવા તેમના કાર્યો નિભાવવા.

ખાસ નોંધ: ઉપરાષ્ટ્રપતિ સામાન્ય પરિસ્થિતિમાં મંત્રીપરિષદના સભ્ય નથી અને તેમને સરકારના રોજિંદા વહીવટનું કોઈ મંત્રાલય આપમેળે મળતું નથી.

૧. બંનેનો સમાવેશ થાય છે.

ભાગ ન લેતા સભ્યો

- ૧. રાજ્ય વિધાનસભાના સભ્યો.
- ૧. રાજ્ય વિધાનપરિષદના સભ્યો.
- ૧. દિલ્હી અને પુડુચેરી વિધાનસભાના સભ્યો.
- ૧. સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓના સભ્યો.

સભ્ય	ઉપરાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણી
લોકસભાના સભ્યો	ભાગ લે છે
રાજ્યસભાના ચૂંટાયેલા સભ્યો	ભાગ લે છે
રાજ્યસભાના નામાંકિત સભ્યો	ભાગ લે છે
રાજ્ય વિધાનસભાના સભ્યો	ભાગ લેતા નથી
રાજ્ય વિધાનપરિષદના સભ્યો	ભાગ લેતા નથી

ચૂંટણી

૧. અનુચ્છેદ 66 મુજબ ઉપરાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણી થાય છે.

૧. ચૂંટણી પંચ છે.

૧. પ્રમાણસર પ્રતિનિધિત્વ પદ્ધતિનો ઉપયોગ થાય છે.

૧. એકલ સંક્રમણીય મત દ્વારા મતદાન થાય છે.

૧. મતદાન ગુપ્ત હોય છે.

૧. ભારતનું ચૂંટણી પંચ ચૂંટણીનું સંચાલન કરે છે.

ઉમેદવારી

૧. ઓછામાં ઓછા 20 પ્રસ્તાવકો જરૂરી છે.

૧. ઓછામાં ઓછા અન્ય 20 અનુમોદકો જરૂરી છે.

૧. જામીનગીરી ₹15,000 છે.

મતગણતરી

૧. મતદાર ઉમેદવારો સામે પસંદગીક્રમ દર્શાવે છે.

૧. દરેક મતનું મૂલ્ય એક હોય છે.

૧. માન્ય મતોના અડધાથી વધુ મત મેળવવા જરૂરી છે.

૧. જરૂરી હોય ત્યારે નિયમો અનુસાર પસંદગીના મત હસ્તાંતરિત થાય છે.

વિવાદ

૧. અનુચ્છેદ 71 મુજબ સર્વોચ્ચ અદાલત ચૂંટણીવિવાદનો અંતિમ નિર્ણય કરે છે.

નિર્વાચક મંડળ

૧. ઉપરાષ્ટ્રપતિના નિર્વાચક મંડળમાં સંસદનાં બંને ગૃહોના સભ્યો આવે છે.

૧. તેમાં:

૧. ચૂંટાયેલા સભ્યો.

૧. નામાંકિત સભ્યો.

ખાસ નોંધ: રાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણીમાં સંસદના માત્ર ચૂંટાયેલા સભ્યો; ઉપરાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણીમાં ચૂંટાયેલા અને નામાંકિત - બંને.

લાયકાત

૧. અનુચ્છેદ 66(3) મુજબ ઉમેદવાર:

1. ભારતનો નાગરિક હોવો જોઈએ.
2. તેણે 35 વર્ષની ઉંમર પૂર્ણ કરેલી હોવી જોઈએ.
3. રાજ્યસભાના સભ્ય તરીકે ચૂંટાવા માટે લાયક હોવો જોઈએ.
4. સંબંધિત સરકાર અથવા તેના નિયંત્રણ હેઠળ લાભનું પદ ધરાવતો ન હોવો જોઈએ.

અપવાદ

૧. રાષ્ટ્રપતિ, ઉપરાષ્ટ્રપતિ, રાજ્યપાલ અથવા સંઘ કે રાજ્યના મંત્રી હોવાને કારણે જ ઉમેદવાર આ હેતુ માટે લાભનું પદ ધરાવતો ગણાતો નથી.

પદ સંભાળ્યા પછી

૧. ઉપરાષ્ટ્રપતિ સંસદ કે રાજ્ય વિધાનમંડળના સભ્ય રહી શકતા નથી.

૧. કોઈ સભ્ય ઉપરાષ્ટ્રપતિ બને તો પદ સંભાળ્યાની તારીખે તેની બેઠક ખાલી ગણાય છે.

લાયકાતનો મહત્વપૂર્ણ ભેદ

પદ	કયા ગૃહની સભ્યપદ લાયકાત જરૂરી?
રાષ્ટ્રપતિ	લોકસભા
ઉપરાષ્ટ્રપતિ	રાજ્યસભા

15

વડાપ્રધાન અને મંત્રીપરિષદ

- ભારતમાં સંસદીય શાસનપદ્ધતિ હોવાથી સરકારના સંચાલનમાં વડાપ્રધાન અને મંત્રીપરિષદનું કેન્દ્રસ્થાન છે. રાષ્ટ્રપતિ રાષ્ટ્રના બંધારણીય વડા છે, જ્યારે વડાપ્રધાનના નેતૃત્વ હેઠળની મંત્રીપરિષદ શાસનની નીતિઓ ઘડે છે અને તેમનો અમલ કરાવે છે.
- શબ્દોની સ્પષ્ટતા: આ પ્રકરણમાં તમામ મંત્રીઓના સમૂહ માટે ‘મંત્રીપરિષદ’ અને તેના મુખ્ય નિર્ણાયકારી સમૂહ માટે ‘મંત્રીમંડળ’ શબ્દ વપરાયો છે. મંત્રીમંડળને સામાન્ય રીતે ‘કેબિનેટ’ કહેવામાં આવે છે.

વડાપ્રધાનની નિમણૂક

- અનુચ્છેદ 75(1) મુજબ વડાપ્રધાનની નિમણૂક રાષ્ટ્રપતિ કરે છે.
- સ્પષ્ટ બહુમતી હોય ત્યારે
 - લોકસભામાં બહુમતી ધરાવતા પક્ષ અથવા ગઠબંધનના નેતાને સામાન્ય રીતે વડાપ્રધાન તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવે છે.
 - રાષ્ટ્રપતિની નિમણૂકસત્તાનો ઉપયોગ સંસદીય શાસનના સિદ્ધાંતો અનુસાર થાય છે.
 - લોકસભાનો વિશ્વાસ ધરાવતી સરકારની રચના મુખ્ય આધાર છે.
 - સ્પષ્ટ બહુમતી ન હોય ત્યારે
 - કોઈ પક્ષને સ્પષ્ટ બહુમતી ન મળે ત્યારે રાષ્ટ્રપતિ બહુમતીનો આધાર મેળવી શકે તેવી વ્યક્તિને સરકાર રચવા આમંત્રણ આપી શકે છે.
 - ગઠબંધન, સમર્થનપત્રો અને અન્ય સંબંધિત પરિસ્થિતિઓ ધ્યાનમાં લેવાય છે.
 - બહુમતી અંગે શંકા હોય ત્યારે લોકસભામાં વિશ્વાસમત દ્વારા નિર્ણય થાય છે.

ખાસ નોંધ: સૌથી વધુ બેઠકો ધરાવતા પક્ષના નેતાને જ દરેક પરિસ્થિતિમાં વડાપ્રધાન બનાવવો પડે એવું બંધારણ કહેતું નથી. નિર્ણાયક બાબત લોકસભાનો વિશ્વાસ મેળવવાની ક્ષમતા છે.

- સંસદનું સભ્યપદ
- વડાપ્રધાન લોકસભા અથવા રાજ્યસભા – કોઈપણ ગૃહના સભ્ય હોઈ શકે છે.
- નિમણૂક સમયે કોઈ ગૃહના સભ્ય ન હોય તેવી લાયક વ્યક્તિ પણ વડાપ્રધાન બની શકે છે.
- અનુચ્છેદ 75(5) મુજબ સતત છ મહિના સુધી કોઈપણ ગૃહના સભ્ય ન રહે તો મંત્રીપદ સમાપ્ત થાય છે. આ જોગવાઈ વડાપ્રધાનને પણ લાગુ પડે છે.
- શપથ
- રાષ્ટ્રપતિ વડાપ્રધાનને પદ અને ગુપ્તતાના શપથ લેવડાવે છે.
- શપથનાં નમૂનાઓ ત્રીજી અનુસૂચિમાં છે.

બંધારણીય સ્થાન

- વડાપ્રધાનનું સ્થાન મુખ્યત્વે અનુચ્છેદ 74, 75 અને 78 દ્વારા સમજાય છે.

અનુચ્છેદ	મુખ્ય જોગવાઈ
74	રાષ્ટ્રપતિને મદદ અને સલાહ આપવા વડાપ્રધાનના નેતૃત્વ હેઠળ મંત્રીપરિષદ
75	નિમણૂક, જવાબદારી, શપથ, સભ્યપદ અને મંત્રીઓ અંગેની અન્ય જોગવાઈઓ
78	રાષ્ટ્રપતિને માહિતી આપવા વગેરે બાબતોમાં વડાપ્રધાનની ફરજો

વડાપ્રધાનની મુખ્ય ભૂમિકાઓ

- કેન્દ્ર સરકારના વડા.
- મંત્રીપરિષદના નેતા.
- મંત્રીમંડળની કામગીરીના મુખ્ય સંચાલક.
- વિવિધ મંત્રાલયો વચ્ચે સંકલન કરનાર.
- રાષ્ટ્રપતિ અને મંત્રીપરિષદ વચ્ચે મુખ્ય સંપર્ક.
- સરકારની નીતિઓના મુખ્ય પ્રવક્તા.
- કાર્યકાળ અંગે સ્પષ્ટતા
- વડાપ્રધાનનો અલગથી નિશ્ચિત પાંચ વર્ષનો કાર્યકાળ બંધારણે આપ્યો નથી.
- તેમનું પદ લોકસભાના વિશ્વાસ સાથે જોડાયેલું છે.
- લોકસભાનો સામાન્ય કાર્યકાળ પાંચ વર્ષનો હોવાથી વડાપ્રધાનનો કાર્યકાળ પણ હંમેશાં પાંચ વર્ષનો જ હોય એવું માનવું ખોટું છે.

મંત્રીપરિષદ

- મંત્રીપરિષદ એટલે વડાપ્રધાન સહિત કેન્દ્ર સરકારના તમામ મંત્રીઓનો સમૂહ.

બંધારણીય આધાર

- અનુચ્છેદ 74(1) મંત્રીપરિષદની જોગવાઈ કરે છે.
- વડાપ્રધાન તેના વડા હોય છે.
- તેનું મુખ્ય બંધારણીય કાર્ય રાષ્ટ્રપતિને મદદ અને સલાહ આપવાનું છે.
- મંત્રીઓની નિમણૂક
- અન્ય મંત્રીઓની નિમણૂક રાષ્ટ્રપતિ વડાપ્રધાનની સલાહથી કરે છે.
- તેથી મંત્રીઓની પસંદગીમાં વડાપ્રધાનની મુખ્ય ભૂમિકા રહે છે.

ખાસ નોંધ: લોકો વડાપ્રધાનને અલગથી સીધા ચૂંટતા નથી અને વડાપ્રધાન માટે લોકસભાના સભ્ય હોવું જ ફરજિયાત નથી.

❧ મુખ્ય લાક્ષણિકતાઓ

1. મંત્રીપરિષદ સામૂહિક રીતે લોકસભાને જવાબદાર છે.
2. તેમાં વિવિધ કક્ષાના મંત્રીઓનો સમાવેશ થાય છે.
3. દરેક મંત્રીને કોઈ મંત્રાલય, વિભાગ અથવા કાર્ય સોંપવામાં આવી શકે છે.
4. બધા મંત્રીઓ મંત્રીમંડળના સભ્ય હોય જ એવું નથી.
5. પદ સંભાળતાં પહેલાં મંત્રીઓ પદ અને ગુપ્તતાના શપથ લે છે.
6. મંત્રીઓનાં વેતન અને ભથ્થાં સંસદ કાયદા દ્વારા નક્કી કરે છે.

❧ છ મહિનાનો નિયમ

- સંસદના સભ્ય ન હોય તેવી વ્યક્તિને મંત્રી બનાવી શકાય છે.
- પરંતુ તે સતત છ મહિનામાં કોઈપણ ગૃહનું સભ્યપદ પ્રાપ્ત ન કરે તો મંત્રી તરીકે ચાલુ રહી શકતી નથી.
- આ છૂટ અન્ય બંધારણીય અયોગ્યતાઓને દૂર કરતી નથી.

❧ મંત્રીમંડળ – કેબિનેટ

- મંત્રીમંડળ મંત્રીપરિષદનો નાનો અને મુખ્ય નિર્ણયકારી ભાગ છે.
- તેમાં:
- વડાપ્રધાન.
- મંત્રીમંડળ કક્ષાના અન્ય મંત્રીઓ.

❧ મુખ્ય કાર્યો

- સરકારની મહત્વપૂર્ણ નીતિઓ નક્કી કરવી.
- મુખ્ય કાયદાકીય પ્રસ્તાવો પર નિર્ણય લેવો.
- આર્થિક અને નાણાકીય નીતિઓ અંગે વિચારવું.
- રાષ્ટ્રીય સુરક્ષા અને વિદેશનીતિના મહત્વપૂર્ણ પ્રશ્નો પર નિર્ણય લેવો.
- મંત્રાલયો વચ્ચેના મતભેદો ઉકેલવા.
- સરકારની સમગ્ર કામગીરીમાં સંકલન રાખવું.

❧ બંધારણમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ

- અનુચ્છેદ 352(3)માં સંઘીય મંત્રીમંડળનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે.
- તેમાં વડાપ્રધાન અને અનુચ્છેદ 75 હેઠળ નિયુક્ત મંત્રીમંડળ કક્ષાના અન્ય મંત્રીઓનો સમૂહ સમજાવવામાં આવ્યો છે.
- આ સ્પષ્ટીકરણ 44મા બંધારણીય સુધારા અધિનિયમ, 1978 દ્વારા ઉમેરાયું હતું.

❧ રાષ્ટ્રીય કટોકટી સાથેનો સંબંધ

- રાષ્ટ્રીય કટોકટીની ઘોષણા માટે સંઘીય મંત્રીમંડળનો નિર્ણય રાષ્ટ્રપતિને લેખિતમાં જણાવવામાં આવ્યો હોવો જરૂરી છે.

ખાસ નોંધ: “મંત્રીમંડળ શબ્દનો બંધારણમાં ક્યાંય ઉલ્લેખ નથી” એવું નિવેદન ખોટું છે.

❧ મંત્રીમંડળ અને મંત્રીપરિષદ વચ્ચેનો તફાવત

આધાર	મંત્રીમંડળ	મંત્રીપરિષદ
સ્વરૂપ	મંત્રીપરિષદનો મુખ્ય નિર્ણયકારી સમૂહ	તમામ મંત્રીઓનો વ્યાપક સમૂહ
સભ્યો	વડાપ્રધાન અને મંત્રીમંડળ કક્ષાના મંત્રીઓ	વડાપ્રધાન તથા તમામ કક્ષાના મંત્રીઓ
કદ	તુલનાત્મક રીતે નાનું	તુલનાત્મક રીતે મોટું
મુખ્ય કાર્ય	મહત્વપૂર્ણ નીતિ અને નિર્ણય	સમગ્ર સરકારનું સંચાલન અને અમલ
બેઠકો	નિયમિત રીતે મળે છે	આખી પરિષદની બેઠક ઓછી થાય છે
બંધારણીય ઉલ્લેખ	અનુચ્છેદ 352(3)માં સ્પષ્ટીકરણ	અનુચ્છેદ 74 અને 75
નેતૃત્વ	વડાપ્રધાન	વડાપ્રધાન
લોકસભા પ્રત્યે જવાબદારી	તેના સભ્યો સામૂહિક જવાબદારીમાં જોડાયેલા	સમગ્ર પરિષદ સામૂહિક રીતે જવાબદાર

- સરળ ઉદાહરણ: સ્વતંત્ર હવાલો ધરાવતા રાજ્યમંત્રી મંત્રીપરિષદના સભ્ય છે, પરંતુ મંત્રીમંડળના નિયમિત સભ્ય નથી.

❧ સામૂહિક જવાબદારી

- અનુચ્છેદ 75(3) મુજબ મંત્રીપરિષદ લોકસભાને સામૂહિક રીતે જવાબદાર છે.
- તેનો અર્થ
- સરકારના નિર્ણયો માટે સમગ્ર મંત્રીપરિષદ જવાબદારી સ્વીકારે છે.
- કોઈ એક મંત્રાલયનો મહત્વપૂર્ણ સરકારી નિર્ણય પણ સરકારની સામૂહિક નીતિનો ભાગ બને છે.
- મંત્રીઓએ સરકારના સ્વીકૃત નિર્ણયોને જાહેરમાં સમર્થન આપવું જોઈએ.
- મતભેદ હોય ત્યારે
- મંત્રીમંડળની અંદર ચર્ચા અને મતભેદ થઈ શકે છે.
- અંતિમ નિર્ણય પછી મંત્રીએ તેને સ્વીકારવો જોઈએ.

- મૂળભૂત અસહમતિ જાળવવી હોય તો રાજીનામું આપવું સંસદીય પરંપરાને અનુરૂપ છે.

❧ અવિશ્વાસ પ્રસ્તાવ

- લોકસભા મંત્રીપરિષદ વિરુદ્ધ અવિશ્વાસ પ્રસ્તાવ પસાર કરે તો સમગ્ર મંત્રીપરિષદ રાજીનામું આપવું પડે છે.
- માત્ર કોઈ એક મંત્રીનું રાજીનામું પૂરતું નથી.
- રાજ્યસભાના સભ્ય એવા મંત્રીઓ પણ આ સામૂહિક જવાબદારીમાં સામેલ છે.

❧ લોકસભા અને રાજ્યસભાનો ભેદ

- બંને ગૃહોમાં સરકારની ચર્ચા અને તપાસ થાય છે.
- પરંતુ અનુચ્છેદ 75(3) હેઠળ સરકારની સામૂહિક જવાબદારી ખાસ કરીને લોકસભા પ્રત્યે છે.
- રાજ્યસભામાં કોઈ વિધેયક પર સરકારની હાર થવાથી જ આખી સરકાર આપમેળે પદ છોડતી નથી.